

Bulletin
de l'Association pour l'étude de l'œuvre
d'Henri de Man

Nr 15-Décembre 1988

ASSOCIATION POUR L'ÉTUDE DE L'ŒUVRE D'HENRI DE MAN

p.a. Département d'histoire du droit et des doctrines juridiques et politiques,
Place de l'Université 3, 1211 GENÈVE 4 (Suisse)

Bulletin
de l'Association pour l'étude de l'œuvre
d'Henri de Man

Nr 15-Décembre 1988

Bulletin de l'Association pour l'étude de l'œuvre d'Henri de Man

N° 15 : décembre 1988

SOMMAIRE

*	Editorial	3
*	Colloque d'Anvers	5
Hendrik BRUGMANS	Voorbij het Nationalisme	
	DE eis van deze tijd	7
Juliaan CAPELLE	Waarom deze vertaling ?	11
Mieke v. HAEGENDOREN	Au delà du nationalisme	15
Piet DE BUYSER	Voorbij het nationalisme	31
Johnny ANTHOONS	Chronique	43
Michel BRELAZ	Notes de lecture	51

ASSOCIATION POUR L'ÉTUDE DE L'OEUVRE D'HENRI DE MAN

p.a. Département d'histoire du droit et des doctrines juridiques et politiques,
Place de l'Université 3, 1211 GENÈVE 4 (Suisse)

BULLETIN D'INFORMATION

N° 15 : décembre 1988

Tous droits de reproduction et de traduction réservés

Copyright 1988 by

ASSOCIATION POUR L'ETUDE DE L'OEUVRE D'HENRI DE MAN
p.a. Département d'histoire du droit et des doctrines politiques
Place de l'Université 3 CH 1211 Genève Suisse

VERENIGING VOOR DE STUDIE VAN HET WERK VAN HENDRIK DE MAN
Jan Ockeghemstraat 16 B 2520 EDEGEM/ANTWERPEN BELGIË

EDITORIAL

Voici le numéro 15 de notre Bulletin. Enfin, vont dire probablement certains d'entre vous. Ils ont sans doute raison. En effet, le numero 14 date déjà du mois de mai 1987. Cependant, le fait que vous avez dû attendre assez longtemps ne signifie point que rien ne s'est plus passé dans "l'Association au long nom".

Le 17 janvier 1986, le Vermeylenfonds a organisé une journée nationale d'étude, consacrée à Hendrik de Man; à cette occasion le Vermeylenfonds a publié une brochure sous le titre: De actualiteit van het werk van Hendrik de Man. Plus de détails trouvez vous dans notre "Chronique".

Le 23 avril 1988 notre Association a organisé un Colloque à Anvers à l'occasion de la parution d'un "nouveau" livre d'Henri de Man. Nouveau ? En 1988 ? Impossible ! D'accord. Mais quand même. A partir de la page 9, vous pouvez lire, dans la pièce de résistance de ce numéro, les textes présentés au colloque par quelques membres de l'Association, impliqués directement à cette traduction tardive (42 ans après la parution de l' original).

Un autre project atteindra bientôt sa réalisation : le samedi, 10 décembre 1988, aura lieu à Gand une journée d'étude sur "Hendrik de Man et les classes moyennes" sous la présidence de M. Van Haegendoren et avec une coopération internationale (prof. Strickwerde (U.S.A.), prof. Van Themse (U.H.B) et Dr. Oschmann Osnabrück. (Les invitations sont envoyées directement par les organisateurs.

Comme vous avez sans doute déjà pu constater vous-même,

le nom et les théories d'Henri de Man sont encore régulièrement mentionnés un peu partout. Et nous supposons que les membres de notre Association aiment bien être tenus au courant de la plus récente littérature à ce sujet. Johnny Anthoons, membre du comité, a bien voulu accepter la rédaction d'une "chronique", où seront signalées toutes les données dont nous disposons. A ce sujet, nous aimerions re-lancer l'appel qui a été publié dans le Bulletin n° 4 (juin 1976)

Il nous reste encore un nouvelle de l'Association :

Michel Brelaz, notre secrétaire-général, vient de finir un nouvel ouvrage qui sans doute suscitera l'attention, surtout en Belgique. Il s'agit d'une première histoire des relations entre Léopold III et Henri de Man de 1936 à 1953.

Il a aussi rédigé quelques "notes de lecture" à propos de trois ouvrages traitant la "question royale". Mais ces notes sont uniquement axées sur de Man. Vous les retrouverez à partir de la page 34.

ASSEMBLEE GENERALE

La prochaine Assemblée Générale ordinaire de l'"Association..." aura lieu à Anvers le samedi 18 novembre 1989 dans les locaux de l'AMVC, à 11 h. Le Comité se réunira à 9.30 h. Pour l'après-midi de 14 à 16 h. est prévu la présentation de l'ouvrage de Michel Brélaz.

=====

23 avril 1988

COLLOQUE D'ANVERS

AU DELA DU NATIONALISME

Genève - 1946

VOORBIJ HET NATIONALISME

Antwerpen - 1988

=====

VOORBIJ HET NATIONALISME - Op weg naar een wereldregering

Een nieuw boek van Hendrik de MAN ... In 1988 ?

Onmogelijk, inderdaad ! En toch ?

Meer dan veertig jaar geleden, in 1946, verscheen in Genève

AU DELA DU NATIONALISME.

De oorspronkelijke uitgave werd onmiddellijk na verschijnen in België verboden. Mede als gevolg daarvan werd er nooit een vertaling gebracht. Men kan dus gerust stellen dat het boek nog "nieuw" is. Daarom besloot de "Association" deze Nederlandstalige versie uit te geven.

Wel kan de vraag gesteld worden of dit werk vandaag nog betekenis kan hebben en inspiraties schenken aan mensen van nu.

De behandelde problemen zijn actueler dan ooit : nationale soevereiniteit, Europese eenmaking, taak van een wereldregering (UNO), vredesbewegingen, blokvorming...

" Degenen die vertrouwd zijn met leven en werk van Hendrik de Man zullen niet zonder eerbied, bewondering en zelfs emotie het boek lezen dat hij al in 1946 publiceerde... Au delà du nationalisme is, voor de "kenners", een echt "de Man-boek" geworden - Hendrik Brugmans)

En dus zeker een "must" voor de leden van de Vereniging.

VOORBIJ HET NATIONALISME, door Hendrik de Man, (vertaling : Juliaan Capelle) werd uitgegeven door de Vereniging voor de Studie van het werk van Hendrik de Man, telt 261 bladzijden en kost 450.-BEF.+ 30. BEF verzendingskosten. Het wordt u toegezonden na storting van het bedrag op rekening nummer 22.0866780.24 van de Vereniging voor de Studie van het werk van Hendrik de Man, Jan Ockegemstr. 16, 2520 Edegem.

P.S. Hierbij nog een lijst van de publicaties van de "Vereniging". Ook deze werken zijn op dit ogenblik nog leverbaar. Bestelling door storting van het verschuldigde bedrag (prijs + port) op hetzelfde rekeningnummer.

Hendrik BRUGMANS

Boodschap aan de deelnemers aan het
"Colloquium Antwerpen" 23/04/88

VOORBIJ HET NATIONALISME / DE eis van deze tijd !

Degenen die vertrouwd zijn met leven en werk van Hendrik de Man zullen niet zonder eerbied, bewondering en zelfs emotie het boek lezen dat hij al in 1946 publiceerde, dus zeer snel na het einde van Wereldoorlog II.

Inderdaad, hij had een moeilijke, ja zelfs tragische oorlogservaring achter de rug. In alle eerlijkheid had hij getracht, binnen de Duitse bezetting en in de veronderstelling dat het Derde Rijk de oorlog al gewonnen had, iets te behouden en misschien zelfs te verwezenlijken van wat hem essentieel geleden had van zijn jeugd af : "het" socialisme. Die poging was mislukt en diegenen die dit al in het begin onvermijdelijk achtten, hadden gelijk gekregen. Dat "gelijk" had hem verwijderd van de arbeidersbeweging waarvan hij vele aspecten (veelal terecht) had bekritiseerd, maar waaraan hij met heel zijn hart verknocht bleef. Een eenzaam mens, die zich miskend voelde. Toch heeft hij de pen weer opgenomen en een poging gedaan om de onmiddellijke naoorlogse situatie te analyseren, perspectieven te openen voor een verdere toekomst en opnieuw de problemen te stellen die hij vroeger al had uiteengezet.

Zo is "Au delà du Nationalisme" voor de "kenners" een echt "de Man-boek" geworden.

Toch moet de vraag gesteld worden, in hoeverre het vandaag nog betekenis kan hebben en inspiratie schenken aan mensen van nu. Het is duidelijk dat deze tekst geschreven werd vanuit de verhoudingen van toen. De beschrijving van wat de auteur om zich heen

zag heeft voor het huidige publiek niet veel waarde meer. Veel conclusies zijn achterhaald door de geschiedenis en zijn dus "historisch" geworden. Zijn voorspellingen zijn maar ten dele werkelijkheid geworden - paradoxaal : juist omdat ze destijds zo volkomen logisch leken.

Een voorbeeld : wie kon in 1946 voorzien dat het verslagen, verdeelde Duitsland zo snel zou herrijzen en dat de miljoenen vluchtelingen uit het oosten en zuidoosten geen bron van extreem, agressief nationalisme zouden worden maar dat, omgekeerd, juist die inwijkelingen geen ander idee vertoonden dan zo gauw mogelijk welvarend te worden, hetgeen een oorzaak werd van het "Deutsche Wirtschaftswunder"? En wie kon er op dat ogenblik denken dat Frankrijk, in de persoon van Robert Schumann, aan het Duitse volk de hand zou toesteken in de "Montanunion", de Europese Gemeenschap van Kolen en Staal ? Alleen een fanaat kon dat, en de Man was zeker geen wazige dromer ! Hij analyseerde scherp - en het verliep (gelukkig) anders.

Voorts zal het niemand verbazen dat juist schrijver dezes het oneens is met de bladzijden waarin wordt gepleit tegen een Europese Unie. Zij het aarzelend, is die afwijzing duidelijk. Immers, zo loopt de redenering, een Europese Federatie kan een blok worden met eigen continentaal-nationalistische neigingen, terwijl de onmisbare Wereldunie "voorbij ieder nationalisme" ligt. Dus ook voorbij een (volgens hem) mogelijk en zelfs waarschijnlijk Europees nationalisme. Ik zal hier niet in de polemieken vervallen, maar alleen vermelden dat ik, bij mijn laatste onderhoud met Hendrik de Man, in Lausanne in 1947, de indruk kreeg dat hij in dit opzicht zijn standpunt begon te wijzigen. Toen ik hem vertelde dat de pas opgerichte "Union Européenne des Fédéra-

listes" als devies voerde "l'Europe Une dans un Monde Uni" hoorde hij dat met instemming.

Hoe dan ook, de Man is op zijn allerbeste wanneer hij opnieuw de wetenschappelijke methode gebruikt die hem zo goed gesteund had in zijn baanbrekend werk Zur Psychologie des Sozialismus. Bij voorbeeld in zijn vergelijking tussen de Europese en Amerikaanse culturen, waarbij hij de voor- en nadelen uit eigen ervaring synthetisch resumeert. Ook de beschouwingen over Rusland, zoals het altijd was en zoals het Marxisme-Leninisme het heeft vervormd, blijven bijzonder de moeite waard. Maar vooral, in het kader van dit boek, moet worden gedacht aan de voortreffelijke ontleding van het nationalisme. Dit is geen dolgedraaid patriottisme, maar iets totaal anders : een ideologie gegroeid uit de technisch-economische ontwikkeling van de samenleving rond het jaar 1800. (Hier vindt Hendrik de Man zijn marxistische inspiratie terug, gelukkig maar !)

Dit nationalisme is een politieke heilsleer die in het fascisme zijn uiteindelijke, logische voltooiing gevonden heeft. De Man gruwet ervan, zoals hij dat altijd gedaan heeft, ook in 1940-41. Het is bovendien een vorm van misvormde ethiek : " Right or wrong, my Country ", " Deutschland über alles ", alsof de dienst aan een vaderland ooit boven elke norm, waarde en waarheid kon gaan ! Vandaag is het nationalisme, dat tijdens de Franse Revolutie natie- en gemeenschapsvormend kon zijn, niets anders meer dan een bron van geweldige barbarij voor voetbalfans en anderen. En in de diplomatieke wereld niets dan een reactionaire verknochtheid aan eng-nationale belangen (of wat ervoor doorgaat !). Inderdaad, het nationalisme is de grootste vijand van het menselijk geslacht, onder alle windstreken.

Dit is het nieuwe in dit boek. Dat blijft centraal staan, terwijl we hier en daar een aantal bladzijden zonder hartzeeer kunnen over slaan. De

kern blijft actueel, immers, de oorlogsdreiging is, in het atoomtijdperk, niet van ons af te nemen, zonder dat er geraakt wordt aan de sacrosancte "nationale soevereiniteit" van grote en middelgrote staten. De Man is volkomen overtuigend als hij aantoonst dat de vermindering van wapentuig nooit op zichzelf tot vrede leiden kan, ook al zou men die kunnen realiseren. Vrede is niet de momentele afwezigheid van oorlog (in het noorden van de globe !), maar : opbouw van supranationale structuren, een wereldrechtsorde "met tanden".

Tot slot twee citaten. Het was niet eenvoudig hier een keus te maken. Vooral passages over het totalitaire fascisme trokken mij aan. Tenslotte koos ik toch het volgende :

" Het positieve element is dat wat het individu bindt aan de gemeenschap; het negatieve element is dat wat deze gemeenschap boven en tegen de anderen plaatst. Men zal niet ver van het courante woordgebruik afwijken wanneer men in het eerste geval van patriottisme spreekt en de term nationalisme voor het tweede geval voorbehoudt. Het gevoel dat de kracht uitmaakt van het patriottisme is de liefde voor het vaderland. Wat het nationalisme bezielt is de drang naar macht, gevoed door de vaak onbewuste angst en door agressiviteit, gelegaliseerd als compensatie ".(blz. 126)

En dan een nog bredere overpeinzing :

" Wie in de stikdonkere nacht probeert zich te oriënteren op voorwerpen, die vlakbij zijn, kan er zeker van zijn te verdwalen. Om niet verloren te lopen moet men zich oriënteren op een ster".(blz. 39)

Die ster heet : Federalisme. Hendrik de Man heeft wezenlijk bijgedragen tot de theoretische fundering ervan.

Juliaan CAPELLE

WAAROM DEZE VERTALING ?

Voor mij is dit een dubbele vraag. Namelijk :

- Waarom een vertaling na veertig jaar ?
- Waarom heb juist ik die vertaling gemaakt ?

Het antwoord op de eerste vraag ligt voor de hand. Toen Hendrik de Man in 1946 zijn boek *Au delà du Nationalisme* liet verschijnen, leefde hij in ballingschap in Zwitserland. Maar het was natuurlijk de bedoeling dat het werk in België zou verspreid worden. En we kunnen aannemen dat het ook de bedoeling was er een Nederlandse vertaling van te brengen. De Man hechtte een groot belang aan de uitgaven in zijn "moedertaal", zoals onder meer blijkt uit de laatste paragraaf van zijn voorwoord tot *Herinneringen*.

" Ik heb dit boek in het Frans geschreven (om technische redenen). Ik kon het evenwel niet over mijn hart krijgen de uitgave in mijn moedertaal behandeld te zien alsof het om een gewone vertaling ging. Daarom heb ik aan deze Nederlandse bewerking genoeg aandeel genomen om voor haar te kunnen instaan.

Maar het Belgische gerecht paste onmiddellijk het fameuze artikel 123 sexties toe, waarbij aan veroordeelden voor politieke feiten iedere journalistieke activiteit verboden werd. Het boek werd verboden.

Hendrik de Man zou later nogmaals met datzelfde artikel in botsing komen. In 1948 verscheen, weer in Zwitserland, zijn autobiografie *Cavalier Seul*. Nu werd niet alleen de verspreiding van dat nieuwe werk verboden, maar nu werd de Man veroordeeld tot twee jaar gevangenis en een boete van een miljoen.

Cavalier seul zou later via het buitenland toch ook in België verspreid geraken, net als *Gegen den Strom*. Maar Au delà du Nationalisme was blijkbaar grondiger aangepakt. Het leek wel van de aardbodem verdwenen. Er kwam nooit een vertaling, ook de Franse uitgave werd een zeldzaamheid. Trouwens, H. de Man zelf maakt in zijn *Memoires* geen melding van het werk.

Dan kwam er een moment, dat het taboe over de Man gebroken werd, en dat er opnieuw allerlei publicaties van en over hem verschenen.

In Antwerpen kwam er een groep tot stand, die het plan opvatte de voornaamste werken van Hendrik de Man in het Nederlands uit te geven. Er werd een redactieraad gevormd, bestaande uit Herman Balthazar, Mieke Van Haegendoren, Walter De Brock, Piet Frantzen, Lode Hancké en Leo Magits. Daarbij kwam er dan ook nog een Adviesraad, gevormd door Henk Brugmans, Piet De Buyse, Jan de Man, Lie de Man, Leo Moulin, Maurits Naessens, Ivo Rens, Jef Rens en Adriaan van Peski.

Er werd ook een uitgever gevonden, die bereid was het werk op de markt te brengen, namelijk Standaard Uitgeverij. Dat gebeurde in de tijd dat ik de "uitgever" was bij Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij. En zo raakte ik als het ware bij toeval bij H. de Man. Of liever, ik geraakte wéér bij de Man. Het was niet de eerste keer. Ik was geboren in 1920, in een Vlaams-socialistisch milieu en beleefde als jongen van 14-15 jaar de hele Plancampagne, de tijd toen de straten daverden van Plan-Rataplan. Daar kwam nog bij dat mijn ouders in het boekbedrijf werkten, en wij veel boeken hadden. Zo ondermeer de eerste drukken in het Nederlands van de "grote" werken van Hendrik de Man: *Psychologie van het Socialisme*, *Opbouwend Socialisme*, *De Socialistische Idee* ...

Daarna werd het stil rond de Man. Het ouderlijke voorbeeld vol

gend zocht ik op mijn beurt mijn weg in het boekbedrijf. Op een bepaald moment kreeg ik dan de verantwoordelijkheid voor de Wetenschappelijke Afdeling van de Standaard Uitgeverij, met direct twee belangrijke projecten : een reeks "De Man, Persoon en Ideeën, en een andere reeks : Camille Huysmans, Geschriften en Documenten.

Via het redactiecomité en de adviesraad voor het de Man-project kwam ik dan ook in contact met de Association...

Daar kwam men op een bepaald ogenblik tot de vaststelling dat het veertig jaar oude (en verdwenen...) werk *Au delà du Nationalisme* in feite verrassend actueel was, en dat het wel een plaats verdiende in de beschikbare Nederlandstalige literatuur van Hendrik de Man. En men had wel iemand, die voor zo'n vertaling kon zorgen. Iemand die van in zijn jeugd al vertrouwd was met de opvattingen van Hendrik de Man, die bovendien ervaring had met het uitgeven van teksten en die trouwens ook al grote stukken van de "grote" reeks *Hendrik de Man, Persoon en Ideeën* vertaald had. Het heeft de andere leden van het comité van de Association niet veel moeite gekost om mij over te halen deze taak werkelijk op mij te nemen.

Ik hoop dat ik het in mij gestelde vertrouwen niet beschaamd heb.

LEVERBARE BOEKEN EN PUBLICATIES

Besteladres : Vereniging voor de Studie van het Werk van Hendrik de Man,
Jan Ockeghemstraat 16 B. 2520 Edegem/Antwerpen
Tel. 03.4490331

Auteur	Titel	Prijs (BEF)
HENDRIK DE MAN	Au delà du Marxisme	500
HENDRIK DE MAN	L'Idée socialiste	600
HENDRIK DE MAN	Der neuentdeckte Marx redécouvert	
	-Edition bilingue	250
PETER DODGE	The faith and works of Hendrik de Man	900
PETER DODGE	A documentary study of Hendrik de Man, socialist critic of Marxism	900
ADRIAAN V. PESKI	H. DE MAN, EIN WILLE ZUM SOCIALISMUS	150
MICHEL BRELAZ	Henri de Man, une autre idée du socialisme	750
HENDRIK DE MAN	Persoon en ideeën (6 delen)	5000
ASSOCIATION ...	Actes du colloque International sur l'oeuvre d'Henri de Man - Genève 1973 (3 volumes)	500
PARETO	Cahiers Pareto, Revue Européenne des sciences sociales. Tome XII, Numéro 31 : Sur l'oeuvre d'Henri de Man, Rapports au colloque Genève 1974	750
nieuw		
Hendrik de Man	VOORBIJ HET NATIONALISME	450
In voorbereiding		
Michel Brelaz	LEOPOLD III ET HENRI DE MAN	625
Michel Brelaz	LE DOSSIER LEOPOLD III ET AUTRES DOCUMENTS SUR LA PERIODE DE LA SECONDE GUERRE MONDIALE	625

Mieke VAN HAEGENDOREN

AU DELA DU NATIONALISME

Chat échaudé craint l'eau froide

Au delà du nationalisme ... Een vergeten boek ? Het lijkt er zo op. In zijn memoires maakt Hendrik de Man er nauwelijks gewag van. Het manuscript werd voltooid in maart 1946 en was een gedeeltelijke heruitgave van zijn in 1942 verschenen en onmiddellijk verboden en in beslag genomen Réflexions sur la paix. Hij schreef het sterk onder de indruk van de toen snel verslechterende internationale toestand (1). In juni 1944 landden de geallieerden in Normandië, maar het waren de Sovjets die de grootste bijdrage leverden tot de overwinning : zes miljoen Duitsers lieten het leven aan het Oostfront, tegen één miljoen aan alle andere fronten samen. De Sovjet-Unie verloor 13 miljoen soldaten en bijna 8 miljoen burgers. Het waren de Sovjets die uiteindelijk de militaire overwinning in Europa forceerden. Zij drongen ook het eerst op Duits grondgebied door.

Van 4 tot 11 februari 1945 vond te Jalta de tweede topconferentie plaats tussen de Grote Drie (Roosevelt, Churchill, Stalin).

De verstandhouding was goed, en de Grote Drie ondertekenden er de Verklaring over het bevrijde Europa. Volgens Vanden Berghe verklaarden ze zich "verantwoordelijk voor de politieke en sociaaleconomische toekomst van Europa" en beschouwde ze zich "als voogden die het recht hadden tussen te komen in de binnenlandse

(1) Y. VANDEN BERGHE : Zeventig jaar koude oorlog (1917-1987) Leuven Acco '87

aangelegenheden van de Europese landen". Duitsland en Japan waren nog niet verslagen, en dit verklaart mee de geest van goede verstandhouding.

Maar in april 1945 overleed president Roosevelt. Hij werd opgevolgd door president Truman. Voor Europa was dit geen goede zaak, want het realisme van de eerste moest nu de plaats ruimen voor de zogezegde "kordate aanpak" van de tweede. De relaties met de Sovjet-Unie verkoelden zienderogen.

In 1945 viel Berlijn - of wat er nog van overeind bleef - in Sovjet-Russische handen. De oorlog in Europa was voorbij. Churchill vreesde dat de Amerikanen spoedig het Europese grondgebied zouden verlaten dat daardoor onvermijdelijk onder de invloedssfeer van de Sovjet-Unie zou komen. In die omstandigheden vond de conferentie in Potsdam (11 juli - 2 augustus) plaats. Stalin en Truman ontmoetten elkaar voor het eerst. Deze laatste voelde zich ijzersterk : op 16 juli was de eerste Amerikaanse proefexplosie van de atoombom gelukt, en de USA had de Sovjet-Unie niet meer nodig om de oorlog tegen Japan te winnen. Tot overmaat van ramp verloor Churchill op dat ogenblik de eerste na-oorlogse verkiezingen in Groot-Brittannië tegen Labour, en hij liet de conferentie in de steek.

Op 6 augustus ontplofte de eerste atoombom boven Hiroshima. Op 8 augustus verklaarde de Sovjet-Unie de oorlog aan Japan en trok - volgens afspraak tussen de geallieerden - Mansjoerije binnen. Op 9 augustus ontplofte de tweede atoombom boven Nagasaki. Op 14 augustus capituleerde Japan. De tweede wereldoorlog was gedaan. De conclusie van Vanden Berghe werd ook door de tijdgenoten reeds goed verstaan : "Meteen na Hiroshima ontstond een nieuw belangrijk probleem tussen Oost en West. De VS bezaten kernwapens, de Sovjet-Unie niet. Ook meenden de Sovjets de twee Ame-

rikaanse kernontploffingen niet verkeerd te moeten interpreteren: ze waren bedoeld om hen te intimideren in verband met Oost-Europa en minder om de Japanners tot capitulatie te dwingen. Op die manier waren de laatste bommen in de Tweede Wereldoorlog ook de eerste bommen in de Koude Oorlog. Een misschien niet onbelangrijk detail : het waren atoombommen."

Naast dit militaire probleem stelde zich een politiek en economisch probleem. Europa werd beheerst door twee bezettingslegers : het Rode leger in het Oosten, het Angelsaksische in het Westen. Europa was economisch quasi van de kaart geveegd : miljoenen doden, vernietigd wegen- en communicatiesysteem, torenhoge schuldenlast. Vooral de Sovjet-Unie was economisch verzwakt uit de oorlog gekomen : meer dan 20 miljoen doden, 30.000 fabrieken en 65.000 km spoorwegen vernietigd. 25 miljoen mensen dakloos. De Verenigde Staten waren de absolute overwinnaars; ze beschikten niet alleen over de atoombom, ze hadden ook nauwelijks geleden onder het oorlogsgeweld dat aan hun grondgebied was voorbijgegaan.. Slechts 300.000 doden. Ze controleerden 59 % van de gekende olie-reserves, zorgden voor 1/3 van de totale wereldexport, produceerden 41 % van de goederen en diensten en bezaten 50 % van het machinepark. President Truman en zijn regering voelden zich dus zegezeker en waren - in tegenstelling tot Roosevelt - tot geen enkele toegeving aan de Sovjet-Unie bereid.

Op het ogenblik waarop H. de Man zijn manuscript afwerkte, nl. in het najaar 1945, begonnen de beide partijen een fatale beeldvorming over elkaar te ontwikkelen.

Vanden Berghe schrijft hierover : " Die beeldvorming was een eigenaardige mengeling van stereotiepe voorstellingen, paranoïde fantasieën en vooral het transponeren van slecht verwerkte ervaringen uit de Tweede Wereldoorlog op de nieuwe situatie. Voor Truman leed

het geen twijfel: Stalin was even onberekenbaar en oorlogszuchtig als Hitler. Erger nog, Stalin was Hitler, en ieder compromis of toegeving was een nieuw München (...), Stalin van zijn kant was zich maar al te goed bewust van de economische zwakte van de Sovjet-Unie. Hij begreep niet waarom de VS hem beschuldigden van intenties die hij technisch onmogelijk kon waarmaken. Hij vond integendeel dat Truman uit was op de wereldheerschappij en dat de VS de Sovjet-Unie omsingelden."

Door een merkwaardige speling van het toeval kwam Au delà du Nationalisme, met zijn krachtig pleidooi voor een mondiale regering als middel om de orde te handhaven, van de pers op het ogenblik waarop Winston Churchill zijn historische uitspraak deed over het "IJzeren Gordijn"...

Naast de bezorgdheid om de verslechtering van de internationale situatie spreekt ook hoop uit Au delà du Nationalisme, nl. daar waar de Man het heeft over het Europees socialisme. (2) We mogen immers niet vergeten dat bij de verkiezingen, die Churchill wegriepen van de onderhandelingstafel in Potsdam, de Britse Labourparty een overweldigende overwinning behaalde (394 zetels tegenover 210 voor de Tories) en dit niet in een verbond met de communisten of de liberalen, maar volledig op eigen kracht en met een uitgesproken socialistisch programma. De prioriteiten voor de Labourregering van 1945 tot 1951 werden met ongekende precisie uiteengezet in het partijmanifest van 1945 Let us face the future. Het waren er vier. - de belangrijkste industrieën en openbare diensten zouden moeten

(2)

Jan BANK, Mieke VAN HAEGENDOREN, Kenneth MORGAN e.a. In dienst van het gehele volk. De West-Europese sociaal-democratie tussen aanpassing en vernieuwing - 1945-1950 - Amsterdam 1987

overgaan in gemeenschapsbezit;

- de economie zou planmatig moeten bestuurd worden, teneinde een industriële herleving en een volledige werkgelegenheid te realiseren;
- er zou een grotendeels door middel van belastingen gefinancierde verzorgingsstaat worden gecreëerd;
- Groot-Brittannië zou in Europa en de wereld, maar met name in het Gemenebest, optreden als grootmacht.

Dit programma lag volledig in de lijn van wat H. de Man voorstond sedert de jaren dertig, zelfs wat betreft het laatste punt. De Britten voelden zich in 1945 een grootmacht, een van de overwinnaars uit de oorlog. De Britse socialisten konden bijgevolg internationale pretenties koesteren... De Man had hier geen moeite mee, integendeel, het was voor hem het bewijs dat Labour een partij geworden was voor geheel de natie en niet alleen voor één enkele sociale klasse. Het Britse socialisme van 1945 was een samensmelting van het planningsentoesiasme uit de jaren dertig en de aan drang tot economische beheersing en sociale gelijkheid tijdens de tweede oorlog.

Het verkiezingsdebacle van 1931 en de machteloosheid tegenover de economische crisis had Labour bijzonder pijnlijk geconfronteerd met haar intellectuele leegte. Tot dan zag ze zichzelf als een arbeiderspartij, die de vakbonden en de arbeidersklasse in de kapitalistische maatschappij moest verdedigen.

Gedurende de jaren dertig vond een indrukwekkende intellectuele herbronning plaats, geïnspireerd door het Keynesianisme. Er vond een verzoening plaats tussen de plangedachte en de idee van democratisch socialisme. Labour werd aldus de partij van de planners, een partij die zich bezig hield met het praktisch richting geven aan de economie van dat ogenblik; en niet met een utopische visie

op een toekomstige samenleving.

De Tweede Wereldoorlog stimuleerde deze ontwikkelingen verder. Vanaf 1940 nam Labour deel aan Churchill's coalitieregering en mensen als Atlee en Bevin begonnen een rol te spelen in het binnenlands beleid. Het Beveridge-rapport in 1942 en het werk van de Keynesianen op de economische departementen gaven een zeer concrete inhoud aan het Labour-programma. Daarnaast vond ook een belangrijke mentaliteitswijziging plaats : de oorlog leidde - aldus Morgan - tot een sterk verlangen naar maatschappelijke veranderingen. Het lukte Labour het imago te verwerven dat zij het aangewezen politieke instrument was om deze nieuwe samenleving te verwezenlijken.

Wanneer Hendrik de Man dan in "Au delà du nationalisme" zo'n grote verwachtingen stelde voor het Europese socialisme in het algemeen en de Labourparty in het bijzonder, vertolkte hij bijgevolg de algemene mening in de linkse middens.

Au delà du nationalisme was een ongelukskind van H. de Man : de eerste versie Réflexions sur la Paix werd in beslag genomen door de Duitse bezetter. De tweede versie viel onder het beruchte artikel 123 sexies, dat journalistieke activiteiten verbood aan politiek veroordeelden : in België werd het nooit te koop aangeboden.

Nochtans is het boek een zeer levendig tijdsdocument. Het was controversieel, herhaalde vroegere ideeën van de Man, voegde er nieuwe aan toe.

Als een rode draad loopt er het pacifisme door van de auteur, pacifisme dat door sommigen in twijfel getrokken was.

In het voorwoord merkte H. de Man bitter op dat een verkeerde beeldvorming rond hem ontstaan was, als gevolg van de gewoonte politieke figuren te etiketteren op een simplistische wijze. De Man liet zich niet graag etiketteren en werd mede daardoor controversieel.

Hij begon zijn politieke activiteiten vóór 1914 in het teken van een radicaal pacifisme, dat weldra simplistisch en onpraktisch bleek.

Zoals vele partijgenoten meldde hij zich als oorlogsvrijwilliger in 1914; na de oorlog verbleef hij verschillende jaren in de Weimarrepubliek, maar keerde in 1933 naar België terug, enkele maanden nadat Hitler de macht had overgenomen.

Na de verwarring bij de Duitse invasie van mei 1940 - bijna iedereen geloofde trouwens dat de Duitse overwinning definitief was - kreeg hij het meer en meer aan de stok met de bezetter. Het is niet het ogenblik om deze gebeurtenissen te reconstrueren, maar vanaf 1941 - 1942 was H. de Man zeker geen vriend van het bezettingsregime. Om veiligheidsredenen trok hij zich terug in de clandestiniteit van de Franse Alpen. Op het ogenblik dat dit boek verscheen was de Man politiek een geïsoleerd man. Was dit boek een poging om de dialoog te hernemen ? Alleszins een mislukte poging.

Wat we er dan ook in terugvinden is een utopisch pacifisme (streven naar een mondiale regering), een aantal zeer exact juiste analyses maar ook een aantal foutieve voorspellingen.

Het is goed dat Juliaan Capelle, die vanaf het begin betrokken was bij de heruitgave van het oeuvre van Hendrik de Man, de taak op zich genomen heeft om dit document te vertalen en zo, voor het eerst, aan de Nederlandstalige lezer voor te stellen.

Ik meen dat hierdoor het gehele werk van Hendrik de Man in het Nederlands toegankelijk gemaakt is. Een gepaste dank aan een groot denker, die aan het na-oorlogse socialisme meer vorm gegeven heeft dan openlijk erkend wordt.

Enkele van de meest markante gedachtengangen in dit boek zou ik nu met u verder willen ontwikkelen.

Een eerste discussiepunt dat H. de Man ontwikkelt is hoe men kan komen tot een duurzame vrede.

Hij gaat uit van het voor de hand liggende axioma dat het algemeen welzijn van de volkeren een duurzame vrede vereist : de voorwaarde tot iedere vooruitgang is vrede, meer nog, zij is de preliminaire voorwaarde voor het behoud van het patrimonium van onze beschaving. Verder stelt hij vast dat de geschiedenis uitwijst dat geen blijvende vrede kan gebaseerd zijn op militaire overheersing. In dit verband maakt hij de vergelijking tussen het verdrag van Wenen van 1815 en dat van Versailles van 1919.

Het eerste was in staat de vrede voor een vrij lange tijd te handhaven omdat het op een dergelijke wijze onderhandeld werd dat het voor geen enkel land onaanvaardbaar was. Wat daarentegen opviel aan het verdrag van Versailles, was dat het de wereld opdeelde in "goeden" en "slechten". Het waren de zogenaamd morele uitgangspunten die de vrede van Versailles onhoudbaar en uiteindelijk immoreel maakten. Rechtvaardigheid en moraliteit kwelden Metternich en Talleyrand niet in het minst. Het was daarentegen de passie tot rechtvaardigheid die de vrede van Versailles vanaf het begin ondraaglijk maakte, want zij legde de overwonnenen een situatie op die ze slechts konden aanvaarden tot de dag dat ze sterk genoeg waren om zich ervan te ontdoen.

Terecht stelde de Man vast dat overwinnaars slechte rechters zijn, want de hartstocht van de overwinning verstoort de sereniteit van het oordeel.

Bijgevolg verwierp hij iedere vorm van opgelegde vrede, "paix primitive" noemde hij het, als uiteindelijk onhoudbaar. Vandaar zijn pleidooi voor een vrede die voor alle partijen aanvaardbaar zou zijn.

In verband met internationale orde en vrede leert de geschiedenis immers het volgende :

- internationale orde, zelfs indien ze tot stand is gekomen door volledige suprematie enerzijds en volledige onderwerping van de overwonnene anderszijds kan zich maar handhaven indien ze een contractuele orde wordt;
- internationale verdragen duren maar zo lang als het in het belang is van de verschillende partijen om ze te respecteren.

De enige goede afspraken tussen lener en ontlener zijn deze waar beiden profijt bij hebben.

Eenzijdige contracten daarentegen, afgesloten op basis van de zwakte van één der partijen, vormen altijd de aanleiding tot misstanden en herrie.

Op dit punt leverde H. de Man een volgens mij originele bijdrage aan het denken over internationale politiek.

Hij stelde dat een grote vooruitgang in de geschiedenis van de mensheid gemaakt werd vanaf het ogenblik waarop beetje bij beetje het terrein uitgebreid werd waar de sociale verhoudingen geregeld werden door wetten en contracten. Ook voor de socioloog Durkheim bijvoorbeeld is de uitbreiding van de "wettelijkheid" een belangrijke factor in de ontwikkeling van de mensheid. Vooral de afgelopen twee eeuwen, gedomineerd door de ontwikkeling van democratische ideeën, hebben een triomf gezien, enerzijds door de soevereiniteit van de wetten; anderzijds van de contractuele bepaling van de sociale verhoudingen. Het is niet toevallig dat de basiswerken van de democratische doctrine L'esprit des lois en Le contrat social zijn...

Hoewel we nog maar aan het begin staan van de zgn. contractuele periode, ligt het in de lijn van de evolutie dat, nadat de verhoudingen tussen personen contractueel geregeld werden, ook deze tussen staten en volkeren op die manier moeten geregeld worden.

Maar zover zijn we nog niet. Eén van de redenen is dat we zo weinig leren uit de geschiedenis. Het voorbeeld van Napoleon, met zijn onzalige expeditie naar Rusland, spreekt nog steeds tot de verbeelding. Zonder veel moeite had hij de risico's ervan kunnen inschatten. Hitler leerde trouwens niets uit Napoleons wrede les. Nochtans, de politieke machinerie functioneert : grote staten overleven, ondanks de fouten van hun leiders. Meer nog, ze slagen er zelfs in een oorlog te organiseren.

Met verbazing stelt de Man vast dat volkeren bereid zijn immense offers te brengen voor de oorlog, niet alleen in mensenlevens, maar ook in materiële goederen; indien men bereid was dezelfde offers te brengen voor de vrede, zou men een enorme vooruitgang kunnen realiseren, zou het zgn. sociale probleem opgelost zijn.

Waarom doet men dit niet ? Omdat men uiteindelijk niet wil. En "men" zijn niet alleen de regeringen, maar ook de "volkeren".

De Man stelt hier pertinente vragen.

Waarom is het zo moeilijk de mensen ertoe te brengen om te werken, zich iets te onthouden, zich te disciplineren voor de opbouw van een betere wereld, terwijl men alles van hen gedaan krijgt voor vernieling en bloedbad ?

Hoe komt het dat de mensen de staat beknibbelen op al zijn uitgaven, in die mate dat ze duizendeneen middelen uitvinden om de fiscus te omzeilen, maar dat ze zonder verpinken hun bloed en het leven van hun zonen opofferen als het om oorlog gaat ?

De Man probeert een antwoord te vinden, maar ik vind het weinig bevredigend : psychologische factoren zouden het gedrag van collectiviteiten bepalen.

Hoe dan ook, dit hoofdstuk over de contractuele vrede besluit hij met een pleidooi voor politieke macht om de vrede te garanderen en

zo komt hij bij een uiteenzetting over de noodzaak van een mondiale regering.

Een tweede idee waarbij ik wil stilstaan is deze rond de "verleiding van de macht".

Geef iemand een stok, en hij zal proberen te slaan...

Het bezit van een revolver is niet alleen een middel tot moorden zelfmoord; het is vaak ook de oorzaak : omdat men een revolver bezit, rijpt de idee hem te gebruiken. Hetzelfde kan gezegd worden van legers en bewapening. Ze leiden onvermijdelijk tot oorlog. Dit zal zeker het geval zijn indien de generale staven politieke invloed hebben, want hun reden van bestaan is het voorbereiden van een oorlog en ieder kent de behoefte om de reden van zijn bestaan te bewijzen... De zogenoemde "marchands de canons" willen natuurlijk wel wapens verkopen, maar ze zijn er niet zo opgesteld dat die effectief zouden gebruikt worden : zij kennen de risico's, vooral dan dit dat de zwaarste facturen, de slechtste betalers maken. De grote verleiding tot het maken van oorlog komt echter van de regeringen. Zij verklaren de oorlogen, niet de generale staven. Politici zijn gewoon grote en zware woorden te gebruiken, bluffend over wapengeweld te praten - vaak veel meer dan de militair die de ware inhoud van het probleem kent.

Maar zeer pessimistisch besluit de Man dat, hoe dan ook, of het nu de militairen of de burgers zijn, die de macht in handen hebben, de wapenwedloop niet anders kan dan tot oorlog leiden.

En wat dan nog opvalt bij de moderne oorlogen is de manifeste disproportie tussen de aanvankelijke bedoeling van een oorlog en zijn uiteindelijk resultaat. Voor de tweede wereldoorlog was dit zeer duidelijk : hij begon rond een conflict over Danzig en Polen. In 1945 wist nauwelijks nog iemand of Danzig nu Pools of Russisch was. De Poolse regering voor dewelke Groot-Brittannië in 1939 de

oorlog begonnen was, werd door haar verloochend in 1945 en eindigde in ballingschap in Londen... De twee echte overwinnaars van de oorlog, de VS en de USSR, stonden in 1939, aan de kant.... Tegen het einde leek de oorlog een eigen wetmatigheid te ontwikkelen, die leidde tot "jusqu'au bout" van destructieve krachten, die de mensenmaat overschreed. En dit terwijl de vijandigheden geleid werden door mensen als Churchill en Roosevelt die altijd de indruk gegeven hadden goed te weten wat ze wilden en de situatie onder controle te hebben...

Een wel erg angstwekkend vooruitzicht voor de toekomst.

Een boeiende passage is ook deze waar H. de Man het heeft over Europa en de Sovjets. Op het ogenblik waarop hij aan het manuscript werkte, verslechterde de relatie met de USSR zienderogen. En hierin zag hij een duidelijke aanwijzing voor de rol die angst en andere psychologische factoren spelen in het ontstaan van moderne internationale conflicten. Op het terrein van de economische belangen zou men immers vergeefs zoeken naar een antagonisme tussen de USSR en de rest van de wereld. Het ging daarentegen om een zeer diep-geworteld wantrouwen : van Russische zijde voor omsingeling, van Westerse zijde vrees voor het communisme.

We moeten daarbij goed voor ogen houden dat in 1945 de Sovjet-Unie de morele overwinnaar was van de oorlog en in heel wat Westerse middens populair. Terecht merkte H. de Man hierbij op dat de echte redenen van de communistische successen in het Westen ter plekke moesten gezocht worden en niet in de USSR, nl. armoede, onzekerheid en minderwaardigheid van de levenssituatie van de lagere klassen. Wanneer deze uitgeroeid zijn, zal het communisme niet langer succes kennen in het Westen... Een terechte voorspelling.

Maar het probleem was niet alleen dat de Sovjet-Unie communistisch is, maar ook dat ze Russisch is. Of, zoals de Man het lapidair

formuleert : de vrees voor de kozak ! Dan volgt een uitwijding waarvan ik toch de belangrijkste ideeën wil weergeven, vooral omdat onze relaties met de Sovjet-Unie opnieuw in de actualiteit staan. De Man wijst op het verschil in discussiemethoden en in het benaderen van problemen. Hij herinnert eraan dat Rusland het burgerlijke stadium (in de culturele, humanistische betekenis) overgeslagen heeft; het is als het ware van de middeleeuwen rechtstreeks in het communisme gestapt en is zijn industriële ontwikkeling pas echt begonnen onder het Sovjetregime. Het kapitalisme heeft het in feite niet gekend. Het is gekerstend geworden door Byzantium en niet door Rome. In de Europese oorlogen is het steeds het voorwerp geweest van opeenvolgende agressies. Gedurende eeuwen werd het land gekoloniseerd door opeenvolgende heersers. Na 1918 is het Westen tussengekomen in de burgeroorlog tegen de Sovjets, en vele landen hebben jaren lang gewacht vooraleer de USSR diplomatiek te erkennen. Dit verklaart veel van het Russische wantrouwen.

Bovendien hebben zij tijdens de tweede wereldoorlog de grootste offers gebracht. Het Westen heeft zich niet steeds een loyale bondgenoot getoond.

De Man ziet reeds het spookbeeld voor zich van een oorlog met de Sovjets en waarschuwt hiervoor, ook omdat de Sovjet-Unie voor miljoenen, in en buiten Europa ook en vooral een idee vertegenwoordigt. En de geschiedenis leert dat een oorlog nooit een idee heeft kunnen vernietigen, wel integendeel.

Een hoofdstuk om over na te denken is dit over het Europese socialisme en de rol van de Labourpartij.

Laten we niet vergeten dat Labour net de verkiezingen gewonnen had met een radicaal en nationaal programma.

De Man stelde vast dat de publieke opinie na de bevrijding duidelijk antikapitalistisch was. De meeste West-Europese landen werden ge-

regeerd door socialistische regeringen, eventueel in coalitie met andere partijen. Vooral de socialistische overwinning in Groot-Brittannië stemde de Man hoopvol : van het succes van Labour hing volgens hem de toekomst van het socialisme af. Wat H. de Man uiteraard niet kon voorzien was dat de na-oorlogse periode in Europa niet onmiddellijk naar het socialisme leidde, maar wél een nieuw soort nieuwe samenleving introduceerde, de zgn. verzorgingsstaat, waarvan de socialisten toch ontegensprekelijk de gangmakers waren.

De Labourpartij was volgens hem de beste realisatie van een partij waartoe de continentale socialistische partijen zouden moeten evolueren. Niet zonder grote trots stelde hij vast dat Labour principes huldigde, die hij vóór de oorlog propageerde :

- een volks- i.p.v. een klasse-partij
- een nationale partij
- een planistische partij.

De Europese socialistische partijen waren veel te lang ouvriëristische partijen geweest o.a. uitgaande van een simplistisch marxisme dat stelde dat het industrieel proletariaat zou blijven toenemen. Te laat constateerde men dat de kwantitatieve groei van het proletariaat zijn limieten had. Met vreugde stelde de Man dan ook vast dat Labour, dat veel minder doctrinair was dan de continentale Europese partijen, zich ontdaan had van zijn ouvriëristisch carcan. De kiesoverwinning van Labour was toe te schrijven aan het feit dat ze erin geslaagd was de middenklasse en de intellectuele beroepen voor haar te winnen.

Op de tweede plaats was Labour geëvolueerd naar een zgn. nationaal socialisme, d.w.z. dat het het algemeen belang accepteerde als drijfveer voor zijn actie, samen met de nationale instellingen en tradities; vandaar het respect van de Britse socialistten voor de

traditionele politieke hiërarchie, gaande van de parlementaire debatregele tot het prestige van de Britse kroon.

Fijntjes merkte de Man op dat dit soort socialisme niets te maken heeft met het nationaal-socialisme of met het nationalisme, en dat hij dit soort socialisme reeds in 1937 propageerde met P.H. Spaak. Tenslotte heeft het prestige van Labour te maken met de aanvaarding van het planistisch onderdeel van het socialisme, idee die de Man reeds een tiental jaren vóór de oorlog uitwerkte.

De hoop die de Man stelde maakte hem nochtans niet kritiekloos : vooreerst betreurde hij dat het socialisme zich volledig had laten opslorpen door de ambiance van het burgerlijk parlementarisme, een politiek systeem dat vóór 1940 toch wel erg in discrediet geraakt was. Op de tweede plaats waarschuwde hij voor de belangrijkste extra-parlementaire machten : Downing Street gaf de indruk alleen afhankelijk te zijn van Westminster, maar moest ook rekening houden met de City, Wallstreet en Fleetstreet...

Tenslotte dreigde Labour, als Nationale partij, ook meegesleept te worden in een imperialistisch avontuur t.o.v. zijn kolonies. De lectuur van dit hoofdstuk bracht mij tot ambivalente gevoelens. De Labourregering van 1945-1951, onder leiding van Atlee, behield, ook lang nadat ze afgetreden was, een goede reputatie. Ze liet het beeld van een regering na, die tegelijkertijd radicaal en gematigd was, menselijk en pragmatisch. Volgens Morgan bevestigt recent historisch onderzoek het volgende beeld : "een regering met een sterk gevoel voor doelstelling en richting, over het algemeen bestuurlijk bekwaam, maar bovendien geleid door een visie op het socialisme en sociale gerechtigheid."

Het na-oorlogse Groot-Brittannië werd geboetseerd door de regering Atlee. Haar beleid kristalliseerde zich rond drie prioritei-

ten : gemeenschapsbezit (in 1950 was 20 à 25 % van de economie overgegaan in handen van de gemeenschap), industriële planning en opbouw van de verzorgingsstaat.

Wat mij dan bedroeft in het beleid van de regering Thatcher is de systematische afbouw van de verzorgingsstaat en het toelaten dat het land zich ontwikkelt in "twee snelheden" samen met de kloof tussen noord en zuid. De menselijkheid van Atlee heeft plaats moeten ruimen voor de kilte en het egoïsme van Thatcher.

Als slot wil ik blijven stilstaan bij een gedachte uit het laatste hoofdstuk van Au delà du nationalisme, handelend over het pacifisme.

De Man is uitermate pessimistisch wat betreft de mogelijkheid een algemene vrede te handhaven. Uit vorige hoofdstukken bleek dit ook reeds. Wie een wapen heeft, zal het willen gebruiken; mensen leren niets uit fouten van het verleden; de enorme verwoestingen van de tweede wereldoorlog hebben niet geleid tot "nederigheid, ingetogenheid en eerbied".

Dit lijkt H.de Man niet te storen in zijn pleidooi voor vrede, want hij schrijft : "Wanneer een geneesheer zich voor een moeilijke situatie bevindt, spreekt het voor zich dat hij zich niet zal bezighouden met het afwegen van de overlevingskansen van zijn patiënt, maar wel met het zoeken naar de meest aangewezen behandeling". Want dat is het enige wat hij kan doen om de genezingskansen te verhogen. En "het recht op pessimisme geeft geen recht op inactiviteit". En "Er is de moed van de wanhoop, die geen verloochening is van het intellectueel doorzicht, juist omdat ze gebaseerd is op een lucide kennis van het gevaar en hieruit zijn kracht put.

Dit doet me denken aan een andere spreuk : "Point n'est besoin d'espérer pour entreprendre , ni de réussir pour persévérer."

Willem van Oranje werd vermoord, maar zijn ideeëngoed leefde verder en vormde mee het cement van onze Westerse vrijheden...

Piet DE BUYSER

VOORBIJ HET NATIONALISME

Een vereniging als de onze, die zich toelegt op de studie van de werken van Hendrik de Man, heeft enkel zin in de mate dat dit studiewerk nog enig maatschappelijk nut heeft.

Als dat niet het geval zou zijn, dan zou men het best aan de geschiedschrijvers overlaten zich te verdiepen in de persoon en de ideeën van deze merkwaardige Europese socialist.

Met andere woorden : indien Hendrik de Man geen boodschap meer te brengen heeft aan politici of aan sociaal-geëngageerde jongeren van vandaag, ja, dan verspelen velen onder ons hun tijd en energie, die ze beter hadden kunnen gebruiken voor andere bezigheden. Ze zouden beter kunnen gaan wandelen in de open natuur, op forellen gaan vissen of eenvoudig Scarlatti of Vivaldi beluisteren. de Man zelf zou dat ook interessanter gevonden hebben.

Maar als vandaag een aantal mensen, uit verschillende streken en uit verschillende landen een verplaatsing naar Antwerpen hebben gemaakt, dan is het niet omwille van een historisch curiosum, en zeker niet uit intellectueel snobisme.

Dan is het omdat velen van de weinigen, die het werk van Hendrik de Man kennen, ervan overtuigd zijn dat deze auteur ons nog kan inspireren bij ons politiek denken en ons politiek gedrag.

En ik zou bij deze gelegenheid mijn vriend Juliaan Capelle willen bedanken voor de toewijding en de inzet waarmee hij, volledig belang loos, Au delà du Nationalisme heeft vertaald.

Hij óók zou dat niet gedaan hebben indien het boek, dat in 1946

verscheen, niet meer de moeite zou lonen. Want arbeidsvreugde kan enkel worden beleefd, om het in de termen van de Man te zeggen, als het eindresultaat gewaardeerd wordt door degene die het werk heeft verricht.

Voorzeker, Het nationalisme voorbij is geen nieuw werk meer. Het werd kort na de bevrijding geschreven op een ogenblik dat de internationale toestand heel anders was dan hij vandaag is.

Europa was verdeeld en verarmd uit de oorlog gekomen, en het "Deutsche Wirtschaftswunder" had zich nog niet voltrokken.

De Verenigde Staten waren de enige bezitters van de atoombom en lieten deze overmacht blijken.

De meeste Afrikaanse en Aziatische landen leefden nog onder koloniale regimes en niets liet toe te voorspellen hoe vlug de dekolonisatie zich zou voltrekken.

De UNO was pas opgericht, maar van Blauwhelmen, die konden worden uitgezonden om de orde te handhaven of te herstellen was nog geen sprake.

Wel begonnen zich tussen Oost en West spanningen voor te doen, waardoor vooral Europa werd verdeeld, maar tot bondgenootschappen zoals Nato en Warschaupact was het nog niet gekomen.

Het is dus juist dat sommige analyses uit het boek volledig achterhaald zijn. Dat kan ook niet anders.

Maar het is even waar dat bepaalde stellingen, die Hendrik de Man reeds in 1946 verkondigde, precies door de verdere evolutie van het wereldgebeuren beter uit de verf zijn gekomen.

Meer bepaald kunnen de oplossingen die hij voorspelde om tot een internationale ontspanning te komen nog altijd als een leidraad voor het handelen dienen.

En daarin schuilt dan ook volgens mij de waarde van dit werk.

Het nationalisme voorbij kan nog gerust worden aangeraden aan die-

genen die de diepere oorzaken van de gewapende conflicten willen begrijpen en die - uit vrees voor een nieuwe holocaust - zich dagelijks willen inzetten in de strijd voor vrede en ontwapening. Hendrik de Man was na de bevrijding reeds spoedig tot de overtuiging gekomen dat geen enkele soevereine staat - zelfs geen samenbundeling van verschillende staten - bij machte zou zijn om de tegenstellingen tussen vrede en oorlog, tussen armoede en welvaart, te doen ophouden. Integendeel, het nationalisme is in zijn ogen de drager van de oorlogskiemen en moet dus als de grootste vijand worden beschouwd. Het Hitlerregime had voldoende aangetoond dat het gezagsnationalisme fataal leidt tot een totalitair regime en ook naar oorlog. Men kan, volgens hem, niet de macht van zijn eigen land boven alles en iedereen plaatsen zonder tot een oorlog te komen en men kan geen oorlog voeren of zelfs alleen maar voorbereiden zonder de almacht van de staat. Wie "totalitair" zegt, zegt ook "autoritair". En dan ziet men dat ook de democratieën zich tot totalitaire stelsels ontpoppen zodra ze in een oorlog zijn verwickeld, met alle gevolgen van dien voor de bevolking, die op het stuk van de menselijke waarden een te hoge prijs moet betalen. Bovendien zal volgens de Man elk doorgedreven nationalisme altijd uitmonden op een vorm van racisme. Het racisme vormt de natuurlijke biologische grondslag voor de nationale passie en voor een politiek van geweld. Dit gaat als volgt in zijn werk : om de eenheid van de Natie een "suprême consecratie" te geven, beroept men zich op de bloedsverbondenheid van het ras in het verleden. Men gaat het eigen ras idealiseren door een gewild contrast met een zogenaamd minderwaardig ras, dat met alle zonden wordt overladen. In het geval van Hitler-Duitsland was dat natuurlijk met alle zonden van Israel... Verder is de Man ook van mening dat oorlogen niet alleen

worden veroorzaakt door economische oorzaken.

Nu wordt wel algemeen aanvaard dat tussen de oorzaken van de grote oorlogen in deze eeuw een voorname plaats moet worden ingeruimd aan de economische belangen. Deze houden verband met de felle concurrentiestrijd voor buitenlandse machten.

Maar het is, volgens Hendrik de Man, niet het economische belang op zichzelf, maar wel zijn vermenging met de politieke macht, die ertoe bijgedragen heeft de oorlogen te doen uitbreken.

De echte verleiding voor het gebruik van de macht berust volgens hem niet zozeer bij de fabrikanten, die wel belang hebben bij de bewapening, maar voornamelijk bij de regeerders.

Een reden te meer om het nationalisme te verwerpen.

Wat is nu volgens de Man de voornaamste beweegreden voor de pening ?

De angst !

De angst, die in bijna alle gevallen een rol speelt in het uitbreken van de oorlog. Angst geeft aanleiding tot argwaan. En argwaan wekt de haat op, die de volkeren tot strijd aanzet.

Op dit mechanisme is de hele bewapeningswedloop gebaseerd:

alle regeringen verkondigen dat de anderen niet durven aanvallen als ze daarvoor te zwak zijn, maar dat er wel een gevaar bestaat zodra ze op het punt staan even sterk of sterker te worden.

Het gevolg hiervan is : wederzijds wantrouwen en wederzijdse bewapening ?

En naarmate de angst en het wantrouwen groeien, groeit ook het risico op een gewapend conflict.

Aldus kunnen kleine incidenten onvoorspelbare gevolgen veroorzaken die buiten elke verhouding staan.

Een oorlog kan beginnen zonder een echte reden, zonder een economisch belangenconflict, zonder een territoriaal geschil.

Gewoon door het verbreken van een evenwicht door een reflex, ingegeven door angst, door een spontane zelfontbranding...

Dus : ook al treft men regelingen om economische en territoriale geschillen bij te leggen, dan is men, volgens H. de Man nog altijd niet veilig voor oorlogen zolang er nationale staten bestaan die bang zijn dat hun macht door de anderen wordt overvleugeld.

Het zou volgens hem trouwens ook een illusie zijn te veronderstellen dat deze nationale staten met wederzijdse instemming tot een totale ontwapening zullen komen.

Wat moet er dan gedaan worden ?

Men moet volgens de Man proberen aan het nationalisme voorbij te gaan. Dit betekent : verder te gaan dan het nationalisme door op een of andere manier te voldoen aan de eisen, die door een gezond nationaal gevoel worden gesteld, een nationaal gevoel dat volgens hem geen biologisch gegeven is. Alhoewel raciale oorsprong en taal een bepaalde invloed kunnen uitoefenen, zijn ze niet van doorslaggevende aard voor de nationale samenhang.

Het nationale gevoel is volgens de Man een psychologisch en affectief feit, dat ook door materiële en historische gegevens wordt bepaald, d.w.z. door toestanden die variabel zijn en kunnen evolueren.

Zoals Jean Jaurès betoogde : het vaderland is geen voltooide gedachte, maar een idee die verandert en groeit.

En hier ligt nu de kern van het "Au delà du nationalisme". Hoe kan men zich ontdoen van de conflicten tussen rivaliserende nationalismen?

Een eerste voorwaarde is het verzaken aan iedere vorm van onderdrukking, uitbuiting en verdeling van de ene natie door de andere. Een andere mogelijkheid wordt geboden om van houding te veranderen in het licht van een ander gevaar, waardoor het instinct van zelf-

behoud zich op een ander doel richt. Wanneer naties in hun strijd om de macht eensklaps geconfronteerd worden met een nieuw gevaar waaraan ze willen ontsnappen, kan er een bereidheid ontstaan om de plichten van een nieuwe solidariteit te aanvaarden. Verandering is dus mogelijk.

Het gebruik van de atoombom in augustus 1945 heeft volgens H. de Man een psychologische schok verwekt. Er bestond plots een vernietigingsmogelijkheid die superieur is aan alles wat ooit in vroegere oorlogen werd ingezet.

De Man stelde in 1946 dat er geen enkele reden is om aan te nemen dat dergelijke wapens niet in alle staten zouden kunnen geproduceerd worden die dit willen doen. Intussen is gebleken dat reeds een 40-tal landen daartoe technisch in staat zijn, waaronder ook een aantal die niet bereid zijn daarvan vrijwillig afstand te doen. Er bestaat dus geen enkele zekerheid dat ingeval van gewapend conflict de atoombom niet zal gebruikt worden.

En hier treedt Hendrik de Man de uitspraak bij van de Britse socialist Clement Atlee : er is maar één middel om te ontsnappen aan de atoombom : ontsnappen aan de oorlog.

Er blijft volgens hem maar één weg open : de atoombom toevertrouwen aan een supranationale autoriteit ! Het bestaan van de atoombom is niet te verzoenen met de soevereiniteit van de nationale staten. Het is deze gedachtengang die Hendrik de Man als een van de eersten ertoe gebracht heeft te pleiten voor de overdracht van de macht naar een supra-nationale instantie en, in een min of meer verre toekomst naar een wereldregering.

Een wereldregering ! Ik las enkele weken geleden in het N.R.C. Handelsblad (23.03.88) dat Nobelprijswinnaar Jan Tinbergen de Verenigde Naties wil omvormen tot een daadkrachtige wereldregering.

De Verenigde Naties zouden opnieuw moeten worden opgezet rond een aantal concrete doeleinden die gericht zijn op het besturen van onze planeet. "Uiteindelijk zou er een wereldregering moeten komen", zegt Tinbergen, "met departementen voor afzonderlijke zaken, die verantwoording verschuldigd is aan een wereldparlement."

Tinbergen pleit ook voor een permanente wereldpolitie. Welnu, reeds meer dan veertig jaar geleden sprak H. de Man over een internationale gewapende macht, die zou kunnen optreden om gewapende conflicten te vermijden en die aan de hand van haar doelmatigheid zou kunnen bewijzen dat het vertrouwen tussen de volkeren kan worden hersteld en dat - net zoals de oorlogen tussen de steden en de godsdienstoorlogen - ook het gewapend geweld tussen de naties overbodig is.

Indien de nationale staten bereid zouden zijn een deel van hun soevereiniteit af te staan, zou logischerwijze ook het probleem van de ontwapening kunnen opgelost worden.

De overdracht van bevoegdheden dient zich volgens H. de Man op verschillende terreinen te voltrekken :

- 1) een internationale munt
- 2) opheffing van de tolgrenzen
- 3) een geleide economie op wereldschaal
- 4) internationaal openbaar verkeer
- 5) het beheer van de grondstoffen
- 6) afschaffing van de koloniale voorrechten en betere vertegenwoordiging van de volkeren in de Verenigde Naties
- 7) BIT-regelingen inzake de organisatie van de arbeid.

Opmerkelijk is dat H. de Man heel wat aandacht wijdt aan het grondstoffenprobleem. Deze liggen geografisch over de hele wereld verdeeld en ze zijn meestal ver verwijderd van de consumptiecentra. Dit kan omwille van hun belang voor de moderne oorlogsvoering gevaarlijke rivaliteiten oproepen en de wereldvrede in gevaar brengen.

De beschikking over oliebronnen, ijzererts, goud, koper, zink, aluminium, uranium, rubber enz. ligt doorgaans in privéhanden. Het gaat hier om privébelangen, met inzet van enorme kapitalen en onder afdoende politieke bescherming. Dit leidt volgens H. de Man onvermijdelijk tot monopolievorming en misbruik van economische macht. En ook op dit gebied ziet hij enkel heil in de mogelijkheid om de exploitatie van deze onontbeerlijke grondstoffen te onttrekken aan het privékapitaal en ze over te dragen aan een supranationale autoriteit.

De Plan-economie, die hij als vader van het Plan van de Arbeid in 1933 voorstond, moet nu het nationale kader doorbreken. Hij pleit dan ook voor een planeconomie op wereldschaal.

Nu wil het feit dat Hendrik de Man de grote problemen verschuift naar het wereldvlak niet zeggen dat hij geen oog zou hebben gehad voor een Verenigd Europa. Maar in 1946 kan hij enkel vaststellen dat het vreemde mogendheden geweest zijn die over het lot van het oude continent hebben beslist.

Europa is volledig verdeeld, ook al is volgens hem de idee van een Europese eenmaking niet verloren gegaan.

Volgens de Man is er echter ook geen enkel argument om te blijven vasthouden aan de versplintering van Europa in eenheden die te klein zijn om behoorlijk te kunnen leven.

Verder maakt hij zich ook zorgen over de Oost-Westverhoudingen.

Volgens hem moeten echter de gespannen relaties tussen de Westerse geallieerden en de Russen elders gezocht worden dan in de economische sector.

Een hervatting van de handelsbetrekkingen zou dan ook voor de beide blokken belangrijk zijn.

De problemen tussen Oost en West hebben volgens hem eerder betrekking op de zuivere machtspolitiek.

De Russen vrezen een omsingeling en bouwen in de bezette gebieden een "veiligheidsgordel" op.

En in het Westen vreest men een Slavische drang naar gebieds-uitbreiding en heeft men schrik voor het communisme.

Volgens de Man wordt een goede verstandhouding echter belemmerd door wederzijdse angst, onbegrip en ongelijke geaardheid, maar het gaat niet om een echte vijandigheid.

Wel stelt hij vast dat de tegenstellingen vaak aangewakkerd worden door een dwaze desinformatie.

Aan de andere kant oefenen de Verenigde Staten door hun voor-sprong op technisch gebied een groeiende invloed uit op onze beschaving. Volgens de auteur gaat het hier om een mechanische civilisatie, waarvan de neerhalende tendensen niet mogen worden onderschat. Amerika bevindt zich in een stadium van geavanceerd gigantisme, dat tot cultuurverval leidt.

Hendrik de Man is dan ook van oordeel dat de terugkeer naar de humanistische cultuur noodzakelijk is, een cultuur die gebaseerd is op de rede, de waardigheid en die naar menselijke maat is opgevat.

De taak van Europa had er moeten in bestaan als neutrale bemiddelaar te fungeren. Met de zijde te kiezen van één van de groot-machten hebben de Europeanen hun grondgebied opnieuw als slag-veld opengesteld. Niettemin blijft Hendrik de Man geloven dat Europa iets kan bijdragen tot de geboorte of de wedergeboorte van een universele geest, zonder dewelke een wereldunie slechts een lichaam zonder ziel zou kunnen zijn.

Het is vanuit deze analyse dat Hendrik de Man tot de opvatting van het radicaal pacifisme is gekomen.

Voor hem is het heel duidelijk : alleen de vrede zal het mogelijk maken voor meer rechtvaardigheid en algemeen welzijn te zorgen. Ook het lot van het socialisme hangt af van het lot van de vrede en niet omgekeerd.

Hij verwijt dan ook de Westerse socialistische partijen hun pacifistische traditie te hebben prijsgegeven. Hun taak moet er nu in bestaan terug aan te sluiten bij de echte volksmentaliteit, die genoeg heeft van totale oorlogen, die nu wel eens zouden kunnen uitlopen op een volkerenzelfmoord op planetaire schaal.

Hij pleit daarom voor een pacifisme dat zich tegen de wortels van het kwaad richt en de oorzaken van de oorlog wil uitroeien. Er kan volgens hem géén goede oorlog zijn. De oorlog is altijd het grootste kwaad en het slechtste middel om een doel te bereiken. De vraag echter blijft : hoe de menselijke agressiviteit op het internationale vlak doen afnemen ?

Hendrik de Man geeft hierop als antwoord dat deze agressiviteit op andere doeleinden moet gericht worden.

"L'équivalent moral de la guerre entre les peuples," schrijft hij in Reflexions sur la paix, "ne pourra être que la guerre des peuples contre la misère." (p.139).

De strijd tegen de armoede ! Ik vind het spijtig - samen met Yvo Rens - dat Hendrik de Man deze idee niet verder ontwikkeld heeft. Want hier ligt werkelijk de kiem voor een hele filosofie die gericht is op de ontwikkelingshulp aan de derde wereld, aan die volkeren waarvan hij dan toch een groeiende drang naar onafhankelijkheid had vastgesteld, die strijdig was met de koloniale politiek van de grootmachten en de financiële monopolies. Wat is nu het verschil tussen het radicaal pacifisme met dit van vroeger ?

Vroeger had het pacifisme tot doel de gevolgen van een oorlog te vermijden, die catastrofaal konden zijn, maar daarna toch nog konden geheeld worden.

Vandaag is er van helen geen sprake meer. De gevolgen zijn onherstelbaar geworden. vermits ze de hele beschaving en misschien zelfs de hele mensheid kunnen vernietigen.

Het nieuw pacifisme moet, om efficiënt te zijn, steunen op een algemeen geldende moraal, op de absolute normen van het geweten, op het "Gij zult niet doden !"

De oorlog moet dus worden veroordeeld zoals men een moord veroordeelt.

Hendrik de Man is van oordeel dat voldoende mensen daarvan overtuigd zijn en dat derhalve de vredesbeweging geroepen is om een massabeweging te worden.

In ieder geval moet daartoe een poging ondernomen worden, ook al is men niet zeker van het succes. We mogen ons niet laten ontmoedigen.

Ik zou in dat opzicht mijn tussenkomst willen besluiten met een citaat van Hendrik de Man uit zijn laatste werk Gegen den Strom.

"Ik ben altijd de opvatting trouw gebleven dat men nooit het recht heeft een historische catastrofe als onvermijdelijk te beschouwen zolang ze niet is ingetreden en - dat is de hoofdzaak - zolang men iets, het weze nog zo weinig, er tegen kan doen Ik voel weinig voor een pacifisme dat zichzelf verloochent als het gevaar nadert dat men bestrijden wil."

Dit is volgens mij de mooiste boodschap die Hendrik de Man heeft nagelaten, en die niet alleen voor ons geldt, maar ook voor de komende generaties.

CHRONIQUE (Rédaction : Johnny ANTHOONS)

De actualiteit van het werk van Hendrik de Man. Een culturele benadering.

Gand , Vermeylenfonds, 1987, 38 p. (Vermeylenfonds, Tolhuislaan 88 B 9000. Gent)

Contient les contributions à la journée d'étude qu'a organisée le Vermeylenfonds le 18 janvier 1986 à Gand sur l'actualité de la pensée de Henri de Man..

Dans une introduction générale, Roland LARIDON, le président du Vermeylenfonds, situe l'importance pour le socialisme d'une politique de culture bien pesée. Pour lui, il est évident que, afin d'atteindre une action culturelle fructueuse, l'apport d'Henri de Man ne peut jamais être oublié. Herman BALTHAZAR se propose de découvrir les contradictions entre les notions de culture populaire, de culture ouvrière et de culture élitaire. Une quête qui s'effectue en considération du "Henri de Man total" et qui, à l'aide d'un collage de citations, suit chronologiquement les étapes de l'évolution de celui-ci. L'approche de Piet DE BUYSER est plutôt thématique. L'influence qu'a exercée Henri de Man sur le mouvement culturel socialiste, s'est manifestée en premier lieu selon lui à la Centrale d'Education Ouvrière et à l'Ecole Ouvrière Supérieure. Utilisons cette occasion pour mentionner que Piet DE BUYSER a présenté sous le titre "Der Einfluss Hendrik de Mans auf die Sozialistische Kulturbewegung" le 17 juin 1986, également à Gand, la version allemande de cet exposé à une quarantaine de membres de la "Neue Gesellschaft Westfalen." D'après Piet FRANTZEN une analyse de la culture ne peut que tenir compte de la primauté de l'infrastructure économique. Les effets nuisibles d'une dépression économique sont à son avis incontestables, tant dans les années 1918-1945, que dans les années 1945-1986. Jeanine DE ROP consacre ensuite quelques

réflexions aux "Cahiers de ma montagne". A ses yeux, cet ouvrage justifie une fois de plus la conclusion que nul autre socialiste belge n'a fourni tant d'éléments qui soient encore de signification aujourd'hui. Enfin, Juliaan CAPELLE traite de l'aspect flamand qui a toujours caractérisé l'attitude d'Henri de Man. Cet aspect est éclairci non seulement à l'aide de citations, mais encore de faits concrets.

Cette publication du Vermeylenfonds, qui contient aussi une biographie succincte, constitue assurément un instrument utile pour prendre connaissance des points de vue possibles autour d'Henri de Man. Il aurait été néanmoins préférable d'offrir quelques échos de l'échange de vues qui s'est déroulé entre les participants à l'issue de la journée d'étude, notamment entre Herman Balthazar et Piet De Buyser sur l'importance de l'oeuvre d'Henri de Man aujourd'hui.

J. ANTHOONS

Het Plan van de arbeid (B.W.P., 1933) en het S.P.- Alternatief (S.P., 1983) Een vergelijking,

Socialistische Standpunten - 33, (1986), 2, p. 29-39.

Socialistische Standpunten : v.z.w. Emile Vandervelde Instituut, Grasmarkt 105, Bus 55, 1000 Brussel.

Cet article tente de fournir une réponse à la question de savoir dans quelle mesure une comparaison entre d'une part le Plan du Travail, adopté en 1933 par le Parti Ouvrier Belge, d'autre part le programme socio-économique, proposé en 1983 par le Parti socialiste flamand, a un sens. L'attention de l'auteur va moins aux mesures concrètes qui ont été proposées qu'à l'interprétation de la crise économique, à la critique de la politique de crise menée, ainsi qu'aux objectifs et stratégies de l'alternative mise en

avant. C'est en jugeant ces éléments des deux projets que l'auteur parvient à la conclusion que, en dépit de quelques points communs sur le contenu, l'esprit qui présida à la conception du Plan du Travail ne se retrouve plus un demi-siècle plus tard.

A ses yeux, un contraste aigu apparaît entre l'optimisme des années trente et le relativisme des années quatre-vingt.

J. ANTHOONS

Minister in hemdsmouwen. De politieke ontwikkeling van Hendrik de Man
Socialisme en democratie. 44, (1987),3,p.89-95

(Socialisme en democratie, Nicolaas Witsenkade 30 NL-1017 ZT AMSTERDAM)

L'attitude d' Henri de Man pendant la deuxième guerre mondiale fut elle en dernière analyse le résultat de son oeuvre théorique des années vingt ? C'est la l'hypothèse de travail de cet article qui est basé sur le mémoire de licence de l'auteur("Hendrik de Man en zijn opvattingen over de parlementaire democratie").et qui part des divergences entre Dick PELS et Adriaan M. van PESKI sur l'évolution idéologique d'Henri de Man.Bien qu'à première vue beaucoup d'éléments semblent confirmer l'hypothèse de travail susmentionnée, celle-ci ne peut être maintenue de l'avis de l'auteur, notamment à la lumière de la liaison entre but et moyens, telle qu'elle était conçue dans la pensée d'Henri de Man des années vingt. Les méthodes préconisées par de Man au début de l'occupation allemande reviennent, selon l'auteur, à une déviation des fondements psychologiques et moraux sur lesquels reposaient les buts de sa politique .

H. BRUGMANS

Over Hendrik de Man in 1940-41

Streven, 54 (octobre 1986) p. 11-23

(Streven : Sanderusstraat 5, B-2018 ANTWERPEN)

L'article cherche une explication "humainement acceptable" de l'attitude prise par Henri de Man au début de la deuxième guerre mondiale. Après avoir touché les principaux thèmes qui ont dominé l'action et la pensée de de MAN (l'éducation ouvrière, l'élément national, les ressorts mentaux et moraux du socialisme, le planisme etc.) l'auteur approfondit sa question initiale. L'attention est notamment axée sur la manière dont de Man concevait la nouvelle situation historique en 1940, plus particulièrement l'écroulement des régimes démocratiques, les possibilités d'une Europe unifiée et d'un ordre socialiste, ainsi que sur sa tendance pacifiste. Cette analyse se termine par une réflexion sur le bien et le mal en politique. (" Kan men, door het "goede" te doen, belanden bij het kwade ? - Peut-on, en faisant le "bien", déboucher sur le "mal" ?). L'auteur conclut cette réflexion en accordant une importance essentielle à la puissance d'attraction - extraordinaire à l'époque - des mouvements national-socialiste et fasciste, puissance d'attraction qui a déguisé pour un nombre d'observateurs, apparemment aussi pour Henri de Man, leurs aspects pervers et destructifs.

A nos yeux, Henri Brugmans interprète avec clarté et beaucoup de compréhension les différentes composantes de la position de de Man en 1940-1941. Il est peut-être significatif que Brugmans lui-même pour clore son article, parle d'un "mystère de Man" - mystère qui, probablement, ne sera jamais entièrement dévoilé.

L. MAGITS

Socialistische getuigenissen

Fonds Leo Magits Bruxelles, 1986. 243 p.

(Fonds Leo Magits, Keizerslaan 13, B.1000 BRUXELLES)

Après Nic BAL (Mijn wankele wereld. Louvain, 1984), Henri FAYAT (Niets is voorbij. Anvers, 1984), Jef RENS (Ontmoetingen-1930-1942) Anvers, 1984) et Pierre VERMEYLEN (Een gulzig leven. Louvain 1984), Léo MAGITS (° Louvain, 1899) a couché par écrit ses Mémoires de militant socialiste. Les premiers chapitres portent principalement sur les expériences personnelles de l'auteur (souvenirs de jeunesse, l'activisme flamand pendant la première guerre mondiale, le séjour aux Pays-Bas etc.). La sympathie mutuelle qui le liait à Henri de Man et quise manifesta surtout lors de la collaboration à la revue "Leiding", est amplement évoquée. Magits nous offre entre autres une description significative de l'habitation de de Man, où furent discutés de temps en temps les problèmes de rédaction de Leiding. Par sa sobriété - il n'y avait que les commodités indispensables - cet intérieur reflétait bien le style de vie et le caractère de son occupant. Ensuite, Magits mentionne quelques particularités intéressantes sur la position neutraliste de de Man telle qu'il la défendit sans équivoque dans son article polémique "Genoeg sabotage van de onzijdigheid" (Assez de sabotage de la neutralité). En 1940 cependant, la sympathie mutuelle céda le pas à une rupture avec de Man - rupture qui émut profondément l'auteur. Au fil de son exposé, Léo Magits évoque les idées-forces de sa vie qui se ramènent presque toutes à son attachement sincère à un socialisme non dogmatique, humanitaire et tolérant. Ce qui importe en effet pour lui, c'est de témoigner non pas tant d'une carrière que d'un credo politique.

Avec ce livre, Léo Magits fait preuve, avec la modestie qui lui est propre, d'une pensée intègre que d'aucuns qualifieront aujourd'hui de naive, mais qui force néanmoins l'admiration de l'observateur. Aussi pensons-nous que son témoignage aurait mérité une édition plus soignée.

Ger VAN ROON

Kleine landen in oorlogstijd. Van Oslostaten tot Benelux, 1930/40

Amsterdam-Bruxelles, Elsevier, 1985. 522 p.

La coopération politique et économique qui liait dans les années trente les pays du "groupe d'Oslo", c.-à.-d. la Belgique, les Pays-Bas, le Luxembourg, le Danemark, la Norvège, la Suède et la Finlande, ne suscite que très peu l'intérêt de l'historiographie récente. Or, l'historien néerlandais, Ger van Roon, vient de combler cette lacune avec une étude approfondie et détaillée. Au départ surtout préoccupés de l'abrogation des entraves commerciales et de la lutte contre la crise économique, les pays du groupe d'Oslo se voient au fur et à mesure confrontés aux problèmes politiques, notamment à la menace de guerre. Les initiatives de paix qui sont entreprises et appuyées par le groupe d'Oslo, à la fin des années trente, sont exposées en détail. C'est à ce sujet que l'auteur se penche également sur la mission de paix qu'entreprit H. de Man, de concert avec le Roi Léopold, fin 1938 - début 1939, et qui eut pour objectif principal la préparation d'une conférence de paix internationale (p.289-292). A cet effet, Van Roon n'a pas seulement utilisé les documents connus du Centre de Recherches et d'Etudes de la Seconde Guerre Mondiale à Bruxelles, mais aussi ceux des archives britanniques danoises et suédoises.

Par cette publication, Ger van Roon a réussi à nous fournir une

abondante collection de données sur un thème négligé à tort par l'historiographie moderne. Cette collection aurait tout de même gagné en clarté si l'arrière-plan des faits mentionnés - en particulier les tendances et divergences politiques - avait été évoqué d'une manière systématique.

Marc SADOUL, MAN, Henri de -1883 (sic)- 1953. Au-delà du marxisme, 1922 (sic)

Ch. DUHAMEL-PISIER. Dictionnaire des Oeuvres Politiques, p.506-512.

Cette contribution au "Dictionnaire des Oeuvres Politiques" vise à soumettre à une analyse profonde l'ouvrage "Au-delà du marxisme" - ouvrage qui est d'ailleurs considéré comme "l'une des plus belles anthropologies du socialisme". Dans l'introduction, l'auteur se dit surtout frappé par les contradictions et les ambiguïtés résidant dans la pensée d'Henri de Man entre d'une part des notions d'autorité, d'héroïsme, d'élite et d'autre part celles d'amour, de justice et de démocratie, point de départ sur lequel il revient plus à la fin de sa contribution. Le contenu d'"Au-delà du marxisme" fait l'objet d'une analyse soignée. Il s'agit là au premier chef d'une explication du "dépassement du marxisme" dans laquelle sont exposées, sous le rapport de leur cohésion logique, les réfutations consécutives du déterminisme, de l'hédonisme et du rationalisme. Ensuite, les propres idées de de Man sont abordées, notamment la conception du socialisme comme sublimation d'un complexe d'infériorité sociale, comme idée d'un ordre éthique absolu, comme morale de la conduite politique etc. C'est à propos de l'exposé ultérieur de ces thèmes-là que Sadoul revient sur le point de départ précité et qu'il développe sa propre optique critique de la psychologie du socialisme. La clef de voûte de sa conclusion consiste à dire que de

Man, tout comme le marxisme auquel il reprochait de présenter sa vision du monde comme une certitude scientifique et donc inébranlable, a commis une erreur analogue en rationalisant lui-même son mépris de la foule et sa passion de l'héroïsme. Cette opération lui aurait permis de passer, grâce à la science, "d'une éthique du socialisme à un socialisme de 'l'élite'".

Pour ce qui est du dépassement du marxisme et de la psychologie du socialisme, l'analyse de Marc Sadoun se distingue positivement par son caractère ponctuel et systématique. Reste la question, pour le lecteur critique, de savoir dans quelle mesure la conclusion de Sadoun est fondée ? L'allégation que de Man aurait rassemblé "par un véritable tour de magie épistémologique, (...) dans un même corps de doctrine l'inconciliable" (c.-à.-d. la justice, la démocratie et la liberté d'une part et l'inégalité, l'élite et l'autorité d'autre part) n'est pas appuyée à l'aide de données concrètes. En plus, l'auteur semble avoir perdu de vue que les notions précitées ne s'opposaient pas d'une manière inconciliable dans la pensée de de Man. Selon ce dernier, par exemple, seule la démocratie, grâce à l'égalité entre ses membres, était capable de fournir le point de départ le plus réaliste en vue d'"un gouvernement des meilleurs".

N O T E S D E L E C T U R E

Quelques "notes de lecture" de Michel BRELAZ, qui paraîtront en annexe à son prochain livre. Ces notes sont axées uniquement sur de Man.

WILLEQUET (Jacques), *La Belgique sous la botte, Résistances et collaborations, 1940-1945*. Paris, Ed. Universitaires, 1986, 383 p.

La publication de cet ouvrage mérite d'être saluée au moins pour deux raisons. D'abord, il s'agit, à ma connaissance du premier ouvrage d'ensemble sur la période de la guerre, et cela fait déjà une bonne partie de son intérêt. Ensuite, plus important encore, il s'agit du premier ouvrage qui cerne avec autant de lucidité et de sérénité (la dédicace à la mémoire de Frans van Kalken, "professeur de sérénité", n'est pas un vain hommage) une réalité ô combien complexe et discutable. Pour ces deux raisons, le livre restera longtemps indispensable.

Cette appréciation générale se vérifie pleinement dès que l'on aborde tel ou tel aspect particulier, par exemple le portrait et l'action d'Henri de Man qui, si brièvement retracés soient-ils, sont traités avec beaucoup de probité intellectuelle. Le résultat est évidemment très éloigné du manichéisme habituel - le lecteur qui, d'aventure, passerait de Jacques Willequet à Roger Keyes comprendra ce que je veux dire-, encore qu'il y ait eu de notables précédents.

Je n'ai que deux critiques à formuler, au demeurant mineures. L'une a trait à la fameuse "dissolution" du Parti Ouvrier Belge (P.O.B.) mentionnée dans la légende d'une photo (p.64-5) et,

sous une forme plus nuancée, dans le texte même (p.96). Répétons une fois encore que cette "dissolution" - non pas une décision "autoritaire" , mais simple constat de fait - ne visait que l'organisation politique du P.O.B., de toutes façons condamnée en tant que telle à l'inaction, et non pas l'ensemble de ses oeuvres et autres mandats.

La deuxième critique a trait au jugement que l'auteur porte sur de Man, ministre des finances. "Un très mauvais ministre, écrit-il. Il est presque exclu qu'on puisse être, à la fois, un gestionnaire efficace et un théoricien de haut vol" (p.95). L'auteur ajoute à cela "une incapacité complète de s'abaisser jusqu'à la mise en oeuvre d'une réalisation pratique" (p.100). Il s'agit là d'assertions qui ne sont étayées en rien. De Man n'avait certes pas la vocation d'un "gestionnaire efficace" et ne fut assurément pas un "bon ministre", si on le juge à l'aune du modèle parlementaire dont Jef Rens parle dans ses *Rencontres avec le siècle*. De là à dire qu'il était un mauvais technicien du gouvernement parce que théoricien d'envergure, il y a un pas que l'on ne saurait franchir aussi longtemps qu'aucune étude spécifique n'aura été consacrée à son action gouvernementale.

Et pour ce qui est des réalisations pratiques, est-il besoin de rappeler le rôle important qu'il joua dans l'organisation des jeunesses socialistes allemandes et internationales, la création de la Centrale d'éducation ouvrière et de l'Ecole ouvrière supérieure, la mise sur pied du Bureau d'études sociales, la campagne pour le Plan du Travail et l'action au sein du gouvernement pour la résorption du chômage ? Ces antécédents n'avaient sans doute pas leur place dans le propos de Jacques Willequet. Raison de plus, comme il l'a si bien fait pour le reste, de ne pas expédier le cas d'Henri de Man "en quelques phrases péremptoires (p/95).

KEYES (Roger), *Echec au Roi. Léopold III 1940-1951*. Paris/Gembloux Editions Duculot, 1986, 360 p.

Cet ouvrage fait suite à *Un Règne Brisé. Leopold III 1901-1941*, paru en 1985 chez le même éditeur. Ce deuxième tome ne fait que confirmer et renforcer le sentiment éprouvé à la lecture du premier : la "magistrale biographie" du Roi pousse l'apologie à un degré consternant. Et cela est bien dommage, car l'ouvrage ne manque pas par ailleurs d'intérêt documentaire. Seul précédent comparable, le plaidoyer de Jacques Pirenne, *Dossier du Roi Léopold III (1946/1970)* pouvait au moins s'expliquer par la défense d'une thèse et d'un accusé, alors que Keyes ne se réclame que de la vérité historique, qu'il déforme constamment par son excès de dévotion.

Dans un article consacré au premier tome de Keyes ("R.Keyes, Un règne brisé...dans *Revue Belge d'Histoire Contemporaine*, XVII, 1987, 3-4, p.511-531), Alain Dantoing a fort bien tracé la limite qui, chez Keyes, sépare l'oeuvre "désintéressée et sympathique" de "piété filiale" et sa "prétention injustifiée" de rétablir la vérité sur le règne de Léopold III. Dantoing relève en particulier la manière caractéristique dont Keyes minimise le rôle joué par de Man auprès du Roi (loc.cit., p.522,528s.).

Ce que Robert Keyes écrit à propos de de Man dans son second tome n'est pas de nature à contredire ce jugement, bien au contraire. Dans les quelques alinéas qu'il lui réserve, il y a à peu près autant d'erreurs que de lignes, dont la plupart figuraient déjà dans le premier volume. Le plus grave est qu'il ne s'agit pas simplement de ces petites erreurs de fait ou d'interprétation qui guettent tout le monde et peuvent se corriger lors d'une réédition ou dans un article rectificatif. Non, les

erreurs de Keyes proviennent de son parti pris et de la thèse qu'il défend, à savoir que jamais, au grand jamais, il n'y eut de relations entre le Roi et de Man, ni d'amitié, ni d'influence.

Malgré l'effort digne d'une meilleure cause que l'auteur fait pour ignorer les circonstances ayant donné naissance "aux bruits malveillants et dépourvus de fondement" répandus à ce sujet, Keyes est obligé de citer l'une ou l'autre pour en montrer la fausseté, c'est-à-dire pour la modeler à sa façon. Exemple : "Comme on l'a vu dans Un règne brisé, de Man se trouvait à Wijnendaelpendant les derniers jours de la campagne de mai 1940. Il s'était mis au service de la reine Elisabeth en qualité de directeur de l'oeuvre de bienfaisance qu'elle avait fondée, l'Oeuvre Elisabeth "Pour Nos Soldats'." (p.70). En réalité, c'est au début de la campagne que le Roi lui-même demanda à de Man de veiller à la sécurité de sa mère, et cela non en sa qualité de directeur de l'Oeuvre Elisabeth, mais parce que la mise en sommeil de celle-ci le mettait en disponibilité. Petite falsification qui permet à l'auteur de passer complètement sous silence le rôle effectif de de Man pendant la campagne et à plus forte raison le rôle qu'il aurait pu être appelé à jouer si les Allemands n'avaient pas imposé une capitulation sans conditions.

Deuxième exemple : Keyes cite l'entrevue que le général von Falkenhausen accorda à de Man en juin 1940. "Sur base des assurances données par von Falkenhausen, conclut Keyes, de Man fut à même de dissoudre le P.O.B., et de convaincre la majorité de ses dirigeants et militants ainsi que ceux des syndicats socialistes et communistes, de rallier le nouveau parti qu'il avait formé pour succéder à l'ancien. La proclamation, en date du 28 juin 1940, de de Man à ses partisans décrit ouvertement la politique et les objectifs de l'Union des Travailleurs Manuels et Intellec-

tuels (UT:II)."(p.71). Cette grossière falsification permet à Keyes d'esquiver complètement la genèse du Manifeste et la part qu'y prit le Roi, car s'il est exact que les assurances de von Falkenhausen furent un encouragement - très passager - pour de Man, il n'en est pas moins vrai qu'elles ne furent aucunement la base de son initiative. Preuve en est que le Manifeste fut rédigé avant l'entrevue avec von Falkenhausen.

On pourrait passer sur l'inévitable "dissolution" du P.O.B. si elle n'était ici agrémentée de la création d'un "nouveau parti" imaginé de toutes pièces par Keyes à défaut de l'avoir été par de Man. On ignorera bien sûr toujours quelle fraction des dirigeants et militants se laissa convaincre par l'appel de de Man. La majorité, affirme tranquillement Keyes, qui n'en sait rien.

Vient ensuite ce qu'on pressentait dès le premier tome : la confusion entre le Manifeste de juin, annonce d'un mouvement mort-né, et la création de l'organisation syndicale U.T.M.I., oeuvre de syndicalistes socialistes, chrétiens en libéraux, ainsi que de l'Arbeidsorde proche du VNV dont la participation fut imposée par les Allemands, mais en tout cas pas de communistes, hostiles à l'U.T.M.I. pour les raisons qui leur étaient propres. Détail forcément anodin aux yeux de Keyes, pour qui le "complot" anti-léopoldiste baignait dans le magma d'une gauche monolithique moscoutaire.

Cette nouvelle falsification permet à l'athuriféraire du Roi de faire d'une pierre deux coups : Comment le Roi aurait-il eu quelque sympathie pour de Man et son "parti d'ordre nouveau" dès lors qu'il détestait "tous les groupes antinationaux et collaborationnistes" ?(p.72) Et comment s'étonner au contraire que l'un des plus farouches adversaires du Roi après la guerre, le futur premier ministre (1945) socialiste Achille Van Acker, ait voté

en août 1940 en faveur du manifeste collaborationniste de de Man ?(P.72) Keynes est si fier de pouvoir moucher un si éminent représentant de l'antiléopoldisme qu'il ne mentionne plus dès lors et jusqu'à la fin de l'ouvrage, le nom de de Man qu'en rapport avec l'adhésion de Van Acker au "manifeste collaborationniste" (p. 164, 206, 209, 241 - bis repetita placent). Même si cela ne change pas grand-chose à l'attitude de Van Acker en 1940 et à son amnésie de 1945, Keyes aurait pu préciser qu'il avait agi "dans l'esprit du Manifeste" en signant, non pas bien sûr la proclamation du 28 juin 1940, mais un autre manifeste, syndical celui-la, d'août 1940, dont de Man n'était pas l'auteur et qui différerait sensiblement du premier.

Troisième et dernier exemple : "de Man mentit lorsqu'il dit au bourgmestre de Liège que le Roi l'avait chargé de venir sonder sur place l'opinion publique et qu'il approuvait son nouveau parti collaborationniste. Léopold fut dès lors obligé de charger son secrétaire, le comte Capelle (qu'il rapporte dans ses Mémoires) d'informer le bougmestre et tous ceux qui propageaient de telles allégations de de Man, que celles-ci étaient complètement fausses, que le Roi ne permettait à personne, à de Man moins qu'à tout autre, de parler ou d'agir en son nom et qu'il n'avait aucune intention d'entreprendre une action politique quelconque ou de recevoir des personnalités politiques, aussi longtemps que la Belgique demeurerait sous l'occupation ennemie."(p.72) Là encore, falsification de faits que j'évoque dans un ouvrage à paraître prochainement, avec la prudence requise par une documentation lacunaire. Keyes apporte-t-il quelque élément nouveau à l'appui de son affirmation ? Non, il invoque seulement le témoignage de Capelle. Or, plutôt que d'extraire de Cavalier Seul une phrase hors de propos(p.73)- en en faussant de surcroît le sens -

n'aurait-il pas dû relever que de Man maintenait ses "allégations", ce qu'il n'aurait certainement pas fait si elles n'avaient été fondées ? Le moins qu'un historien puisse faire face à des témoignages contradictoires est de ne pas escamoter l'un au profit de l'autre. Par ailleurs, si la question du gouvernement fut effectivement soulevée, parmi d'autres, lors de l'entrevue de Liège le 31 mai, il est évidemment impossible que de Man ait affirmé que le Roi "approuvait son nouveau parti collaborationniste", puisque ce parti n'exista jamais et que le mouvement dont il est question dans le Manifeste ne fut envisagé qu'après la visite à Liège.

Keyes n'en parle pas moins de mensonge à propos de faits qu'il déforme lui-même ou qu'il veut ignorer. "Si tu peux supporter d'entendre travesties tes paroles par des gueux pour abuser des fous...", les vers de Kipling en exergue de l'ouvrage trouvent décidément dans son exposé une résonance inattendue.

VAN OVERSTRAETEN (Raoul), **Sous le joug. Léopold III prisonnier** Bruxelles, Didier Hatier, 1986, 367 p.

Les deux versions des Mémoires du général Van Overstraeten, publiées respectivement en 1949 et en 1960, s'arrêtaient au 30 mai 1940, sans que leur auteur se soit expliqué sur cette date limite ou sur les coupures et adjonctions opérées ici et là. La récente publication posthume - le général est mort en 1977 - de la suite de son journal nous apprend que la rédaction de l'ensemble était achevée le 10 mai 1945. Pourquoi dès lors les éditions partielles de 1949 et de 1960 ? On peut le conjecturer aisément. Van Overstraeten, soucieux avant tout de défendre l'honneur de la nation, du Roi et de l'armée, dut juger en 1949 que son té-

moignage sur les événements postérieurs à la capitulation ne servirait pas son propos et risquait d'alimenter la polémique sur la question royale. Il avait certainement raison, mais il en fut ainsi surtout parce que le système de défense adopté par le Roi et Jacques Pirenne plaçait le général en porte-à-faux.

En 1960, Van Overstraeten autorisa une réédition moyennant certains remaniements comme l'adjonction de commentaires, probablement supprimés de l'édition de 1949 parce qu'ils étaient très critiques envers les milieux politiques, en particulier les ministres "déserteurs", voire envers de défaitisme d'officiers supérieurs. Mais son intention de publier la deuxième partie de ses Mémoires n'alla pas au-delà de l'astérisque indiquant que l'édition de 1960 n'en était que le premier volume.

De Man n'a évidemment eu connaissance que de l'édition de 1949. Dans l'article qu'il lui consacra ("Les Mémoires du Général Van Overstraeten, Albert Ier et Léopold III", Les Ecris de Paris, octobre 1949, p.77-89), il remarquait qu'elle constituait "un mélange quelquefois assez indistinct de notes prises au jour le jour, avec des parties qui sont manifestement écrites après coup; et le lecteur est laissé dans l'ignorance des principes qui ont guidé la distinction entre ces pages de journal et les commentaires postérieurs." Cette réserve, qui vaut tout autant pour les éditions suivantes, ne diminue pas l'intérêt historique du témoignage, mais elle en marque les limites. La meilleure garantie d'authenticité est moins ici dans la nature du document que dans l'intégrité de l'auteur. C'est ce que de Man avait bien compris en évitant de s'attarder à certains détails ou aux questions d'intérêt personnel pour ne s'attacher qu'à la valeur documentaire et historique de l'exposé.

Peut-être aurait-il été moins sévère dans son jugement s'il

avait pu lire le texte intégral, plus critique à son égard - mais aussi d'une manière générale sans excepter le Roi - que la version "lisse" de 1949. Van Overstraeten n'avait aucune estime pour de Man. L'inverse n'était pas vrai. Cela dénote assez bien leur caractère respectif. Cette inimitié ne reposait sur rien de très explicite. Aux yeux de l'altier conseiller militaire du Roi, de Man n'était tout simplement pas à sa place dans son entourage : il n'appartenait ni à la hiérarchie, ni au système. Pourtant, si dissemblables fussent-ils par leur tempérament, leurs idées, leurs fonctions, ils eurent parfois des vues étonnamment proches sur le sort et l'avenir de la Belgique, sur l'attitude du Roi pendant l'occupation et sur la question royale. Et sur plus d'un aspect essentiel de ces questions, les Mémoires de Van Overstraeten corroborent ceux de de Man.

Sur le sujet des relations entre Leopold III et Henri de Man, Sous le joug apporte à vrai dire bien peu d'éléments nouveaux. Après la capitulation, Van Overstraeten ne rencontra de Man qu'une seule fois, le 23 octobre 1940. N'ayant pas été reçu par le Roi, de Man voulait l'entretenir, notamment, de la question des prisonniers, avant un voyage qu'il devait faire le lendemain à Paris pour voir Ribbentrop (p.82)

Van Overstraeten mentionne d'ailleurs fort peu de Man : cinq fois en tout en pour tout. Son nom apparaît une première fois le 4 juin dans une longue déclaration du docteur Gebhardt qui accompagnait Meissner à Bruxelles lors de la démarche faite pour inviter le Roi à rencontrer Hitler. Il en ressort que de Man n'aurait pas été persona grata, selon Gebhardt, comme intermédiaire dans l'entrevue projetée : "Le choix serait malheureux; ses acrobaties sont connues; type de social-démocrate, comme politicien nous l'abhorrons. Il est venu pappillonner autour de moi, de même

qu'il court partout et discourt, se prétendant l'envoyé du Roi". Néanmoins, "si le Roi désigne de Man comme intermédiaire, nous l'accepterons." (p.21) On se demande où Gebhardt était allé chercher cette idée saugrenue d'entrevue par personne interposée ! Quoi qu'il en soit, Van Overstraeten ne répondit rien, il n'avait sans doute rien à répondre. Il se borna à "avalier" ce monologue.

Deuxième mention le 4 juillet, lors de la publication du Manifeste de de Man dans "Le Soir", "factum d'un ambitieux sans tact" et "profession de foi inopportune d'un arriviste pressé". (p. 45) La troisième mention est celle de leur entretien du 23 octobre déjà cité. Enfin, le nom d'Hendri de Man est mentionné encore deux fois, le 25 mars 1941 à propos d'un discours du leader du V.N.N, Staf De Clercq qui avait "passé condamnation à de Man, 'ex-international et ex-marxiste'." (p.130), et le 7 mai 1941, toujours à propos de la campagne de propagande "pangermaniste" du V.N.V. et de Staf De Clercq vitupérant les menées royalistes du "président du Parti Ouvrier Rouge" en ces termes : "Henri de Man, qui dès le début s'est montré un propagandiste de la politique unitaire à base royaliste, a été plus loin dimanche. Il a proclamé comme fondement préliminaire à toute politique durable le rétablissement de l'autorité royale. Et aussi : 'Pour le moment la Belgique ne se gouverne pas; elle ne pourra le faire tant que le Roi doit s'abstenir de tout acte politique'. Par là, de Man ne dévoile pas seulement le dessous des cartes; il mêle la Couronne à nos disputes sur l'avenir. Il prétend exercer une pression dans un sens que les Flamands ne peuvent admettre." (p. 138) Van Overstraeten qui, notons-le bien, rapporte ici les propos de De Clercq, se préoccupait beaucoup de l'agitation du mouvement flamand et constatait que son chef se "(démasquait)" anti-

royaliste". Le fait de trouver de Man associé à la "coalition belgo-royaliste" dénoncée par le V.N.V. ne lui inspira en revanche aucun commentaire.

Au terme de ce maigre bilan, on voit que l'essentiel de ce que Van Overstraeten avait à dire sur de Man est contenu dans les précédents volumes et consiste dans le rôle qu'il joua brièvement au moment de la capitulation. Et tout de qu'il lui reproche au fond est d'avoir joint sa voix à celles qui jugèrent inutile le 28 mai 1940 de prolonger de quelques heures l'inévitable issue. Sur la question du gouvernement, Sous le joug n'apporte aucun élément nouveau, sinon une indication supplémentaire de l'absence de de Man dans ces spéculations. Le 31 mai, date à laquelle Van Overstraeten reprend le fil de ses souvenirs, l'hypothèse envisagée au moment de la capitulation était abandonnée. Elle devait resurgir, tout aussi aléatoire, après le 18 juin. Van Overstraeten en fait état le 24 et ne la rejette pas, à condition, dit-il, qu'elle s'accompagne de la création d'une zone non occupée à l'instar de ce que le gouvernement Pétain avait obtenu de son côté. (p.41). Aucun nom de "ministérable" n'est cité à cette occasion. Le 3 juillet, en revanche, le Roi lui remit une liste de huit noms, écrite à la main du chef de cabinet et qui représente, paraît-il, la composition d'un gouvernement éventuel. Je suis chargé de m'assurer que, du point de vue des obligations militaires, le passé de ses personnages ne peut donner lieu à reproches. Je n'en connais aucun, sauf de nom; et je ne vois pas comment m'informer. Au surplus je tiens pour impraticable le rôle d'un gouvernement dans un territoire occupé... Cette liste dormira en tiroir." (P.44) De Man ne figurait donc pas sur la liste, puisque le général disait ne connaître personne, sauf de nom. Cela ne l'empêcha pas de qualifier le manifeste paru de lendemain de factum d'un

"ambitieux sans tact" et d'un "arriviste pressé". On est en droit de se demander pourquoi, dès lors que de Man, à défaut de figurer sur les nombreuses listes que des notables autrement plus pressés que lui mettaient en circulation, n'était pas même sur celle du Roi, où sa prétendue ambition aurait dû trouver l'occasion, à en croire les rumeurs, de s'afficher en bon rang.

Il y aurait évidemment d'autres aspects intéressants à relever et l'on peut noter plus d'une convergence avec les observations de de Man, en ce qui concerne notamment les rapports avec le Roi, les fluctuations de son attitude et de sa politique, les conséquences de son mariage, certaines divergences de vue, les périodes de consultation fréquente suivies de longs silences, l'influence et les divisions de l'entourage, l'ambiguïté du "modus vivendi" avec le gouvernement en exil etc.

Au sujet de ce dernier, on relèvera la position réaliste du général quand, passé le creux de la vague, le gouvernement eut retrouvé son équilibre à Londres. Contrairement à Capelle, qui parlait de l'illégalité du "gouvernement croupion", Van Overstraeten considérait que les ministres, n'ayant été ni révoqués ni condamnés par une Haute Cour, n'avaient pas cessé d'être le gouvernement légal dont l'existence à l'extérieur du territoire occupé répondait au surplus à une nécessité évidente (p.103). Cette concession avait cependant ses limites. Le 4 novembre 1941, Van Overstraeten rappelait qu'il avait suggéré "de les (ministres) révoquer, le 25 mai (1940) après-midi. Le Roi semblait d'accord; et M. Hayoit de Termicourt également..." (P.91) En réalité, à la date du 25 mai, les Mémoires sont beaucoup plus feutrés : Outré par le départ des quatre ministres en pleine bataille, ce qui constituait un manquement formel à la Constitution, van Overstraeten estimait avec le Roi (édition de 1949) avec Hayoit de Ter-

micourt (1960) "que les ministres primitivement installés en France doivent conserver leurs attributions. Ils représentent la Belgique au poste qui s'impose; et leur maintien simplifie le remaniement envisagé."(p.688 de la version de 1949, p.316 de celle de 1960). Le mot "primitivement" avait son importance puisqu'il excluait les quatre ministres "déserteurs".

C'est pourquoi, dans une note du 16 décembre 1940 au Roi, Van Overstraeten déclarait que, s'il apparaissait "expédient de ne pas contester la légalité des pouvoirs gouvernementaux de certains autres ministres de l'équipe Pierlot", Pierlot et Spaak s'étaient eux-mêmes frappés de déchéance pour indignité et que, "quelle que soit l'issue de la guerre, l'honneur national ne pourrait accepter que, ni pendant la durée des hostilités, ni au terme de celles-ci, un gouvernement Pierlot-Spaak incarne légalement la patrie". p.111.

Le général Van Overstraeten resta fidèle à cette position comme à d'autres, ce qui lui valut sans doute de prendre une part importante dans la rédaction du "testament politique" du Roi au début de 1944 qui allait cristalliser les idées autour desquelles se joua la question royale. Que Van Overstraeten ait aidé le Roi à formuler les idées essentielles du "testament politique" et à persister dans une résolution que de Man avait naguère approuvée et encouragée, c'est là, précisément, l'une de ces étonnantes convergences que l'on peut relever et qu'il illustre parfaitement ce que le général notait le 29 janvier 1944 : "Le Roi voudrait y ajouter (au "Testament") des précisions sur la réorganisation sociale. J'appréhende le reproche d'arborer des tendances d' 'Ordre nouveau' et de se mettre la finance à dos.

Il faut 's afficher révolutionnaire, mais, en s'entendant aux généralités. Le Roi endosse chaudement l'étiquette "révolutionnaire"; il n'hésiterait pas à tendre la main aux communistes s'il apprenait qu'eux seuls sont capables de procéder aux réformes nécessaires."(p. 276)

NOUVEAU - IMPORTANT

+++++

Michel BRELAZ

LEOPOLD III ET HENRI DE MAN -

Genève - 1988 - env. 320 pp. BEF 625.-

LE "DOSSIER LEOPOLD III" ET AUTRES DOCUMENTS SUR LA PERIODE DE LA SECONDE GUERRE MONDIALE

Genève - 1989 - environ 320 pp. - BEF 625.

L'auteur propose la première histoire des relations entre Léopold III et Henri de Man, de 1936 à 1953. Son étude est fondée sur l'ensemble des archives d'Henri de Man et d'autres sources complémentaires. Sur l'arrière-plan des grandes questions politiques de l'époque - de la politique d'indépendance à la répression de l'incivisme et à la question royale -, l'ouvrage retrace l'histoire d'une amitié entre deux "hommes de bonne volonté" mus par un idéal commun qui devait se briser sur les écueils d'une époque chagrine mais sans pitié.

Le volume documentaire (établi par M. Brelaz) rassemble une quarantaine de textes d'Henri de Man, et d'autres documents, en grande partie inédits, y compris la Note sur mes rapports avec le roi Leopold III, restée secrète jusqu'en 1988. Le lecteur a pour la première fois accès au "Dossier Leopold III" d'Henri de Man et à un ensemble de documents essentiels pour la compréhension de sa pensée et de sa politique à l'époque de la seconde guerre mondiale.

=====

Ce que vous pouvez faire pour l'Association

- communiquer vos idées, critiques et suggestions
- communiquer tout ce que vous lisez dans la presse ou dans une autre publication a propos d'Henri de Man
- collaborer au Bulletin dans votre langue
- payer à temps votre cotisation !

Was Sie für die Association tun können

-
- Ihre Ansichten, Ihre Kritik, Ihre Wünschen mitteilen
- Uns Wissen lassen, was Ihnen bezüglich Hendrik de Man über den Weg läuft, in Zeitschriften, Zeitungen... (Berichte, Aufsätze, Hinweise u.s.w.)
- Uns einen Beitrag zum Bulletin schicken - natürlich in Ihrer eigenen Sprache.
- Rechtzeitig Ihre Kontribution überweisen

What you can do for the Association

- let us know your points of view : criticism, proposals
- let us know what you have run across in the press or elsewhere regarding H. de Man, however short it may be
- contribute in your own language to the Bulletin
- pay in time your contribution

